

VII - SANAT TARİHİ

Haşim Karpuz, Reşat Sümerkan
Ömer İskender Tuluk, Emriye Kazaz
İsmail Hacıahmetoğlu
Enbiya Yıldırım
Kemal Özkurt, Erdem Karadeniz
Dimtiri Vasilyev

TRABZON'DA DİNİ EĞİTİMİN MEKÂNA YANSIMASI MEDRESELER

Haşim KARPUZ* – Mustafa Reşat SÜMERKAN**

1. Giriş

1. 1. Konunun Tanımı, Önemi ve Sınırları

Bu araştırmada Trabzon il merkezi ve ilçelerinde saptayabildiğimiz günümüze gelen yapılarla, hakkında bilgi-belge bulabildiğimiz ortadan kalkmış medrese yapılarının mimari özellikleri üzerinde durulmaktadır. Medreseler, ders verilen yapılar olarak Anadolu Türk mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde önemli bir yer tutmaktadır. Yeni yetişen nesilleri toplum hayatına hazırlamak amacı ile onlara gerekli bilgi, beceri, anlayış kazandıran, kişiliklerini geliştiren kurumlar olarak değişik dallarda öğrenciler yetiştirmişlerdir. Bildiride yer alan medreselerin hemen hemen hepsi İslami bilimler ile ilgili eğitim ve öğretim yapmışlardır. Biz bu medreselerin eğitim yöntemleri, konuları üzerinde durmayacağız.

Gerek il merkezinde gerekse ilçelerdeki medreselerin eğitim şekilleri, müderrisleri konusunda, son zamanlarda araştırmalar yapılmakta, hatırat ve belgeseller hazırlanmıştır¹. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre Trabzon medreseleri döneminin en iyi eğitim kurumlarından ve bugünkü İlahiyat Fakültelerine yakın bir seviyede ders programlarına sahiptiler. 1924 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapatıldılar, binaları kullanım dışı kalınca hızla yıkılıp ortadan kalktılar. Bildiride günümüze gelebilen mimari yapıların tanıtımı yapılmaya çalışılmaktadır.

1. 2. Konu İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Uraz, M., “Trabzon'da Kültür Hayatı”, *Hamsi*, 24 Şubat, İstanbul, 1957, s. 17-20. Makalede il merkezindeki dokuz medrese hakkında; medresenin adı, yaptıran, yapıldığı tarih şeklinde kısa bilgiler verilmektedir.

Sümerkan, M. R. – Okman, İ., *Kültür Varlıkları İle Trabzon, İlçeler ve Köyler*, Cilt: 1, Trabzon, 1999, s. 193-197. Bu envanter çalışmasında bazı medreselere yer verilmiştir.

Anonim, Trabzon Müze Müdürlüğü dosyalarında yer alan 1930-1940'lı yıllarda hazırlanan üç sayfalık metinde il merkezindeki yapılar için; “Trabzon'daki medreseler, yerleri, faaliyetleri ve müderrisleri hakkında bazı notlara” yer verilmiştir. Bu metinde her odada 4-5 öğrenci kalabileceği belirtilmekte ve öğrenci sayıları neredeyse iki kat fazla gösterilmektedir. Buna rağmen metnin özgünlüğünü korumak için verilen bilgiler aynen alınmıştır.

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, hkarpuz@selcuk.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr.

1 Saran, A. K. *Omuzumda Hemençe*. (İstanbul, Timaş, 2013). Çakıral, M. *Eski Of Medreseleri*, Yapım tarihi 2012, Görüntü Yönetmeni Oğuz Çiçek.

1. 3. Alan Araştırması:

Sümerkan – Okman ikilisinin 1995-1999 yıllarında yaptıkları yüzey araştırmasına ilaveten 9-13 Ağustos 2015 tarihlerinde Sürmene ve Çaykara köylerinde saptanan örnekler ziyaret edilmiş tanımları yapılmış, ölçüleri alınmış ve fotoğrafları çekilmiştir.

Ayrıca Çaykara, Taşlıca ile Of Uğurlu medresesinin planları Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğünden alınmıştır.

2. Örnekler

2. 1. İl Merkezindekiler

Hatuniye Medresesi: Trabzon'daki Gülbahar Hatun Külliyesinin bir parçası idi, 1514 yılında cami ile birlikte yapılmış olmalıydı. Medrese caminin kuzeyinde U planlı olup, açık tarafı cami bahçesinde idi. Altmışlı medreseler arasında yer alan bir medresedir (Baltacı, 1976, 500). Öğrenci odaları kubbe ile örtülü olup, önlerinde ahşap bir revak vardır.

Medrese özel idareye devredilmiş, 1927 yılında 28 liraya özel bir şahsa satılmış daha sonra 1938 yılında çevresindeki mezarlıkla birlikte park yapımı için yıkılmıştır (Karpuz, 1983, 98-99).

“Hatuniye medresesi Trabzon’un en eski medreselerinde biridir. 30-40 odasının olduğu her odasında 4-5 molların tedris etmekte olduğu, böylece mevcudun bazı yıllarda 140-160’a yaklaştığı, Karaabalı isminde bir müderrisi olup, bunun ölümünden sonra, Ahmet Mahir’in müderrisliği ile medresenin sona erdiği, bu iki müderristen başka müderrislerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Medresenin Hatuniye Camisi müştemilatından olup, çok hizmetinden sonra özel idarenin eline geçerek yıkılan enkazının satıldığı Cumhuriyet ilanı üzerine medreselerin ile bu medresenin de lağvedildiği anlaşılmaktadır” (Anonim, 1).

Saraçzade Medresesi: Orta Hisar’da Fatih Camiinin kuzeyinde yer alır. Mevcut kitabeden 1848 yılında müderris Pir Ahmet Nazif Efendi tarafından yaptırıldığı anlaşılır. Zamanında bir avlu etrafında medrese odaları, mescit ve müştemilat bölümlerinden meydana gelen küçük bir külliye idi. Günümüze sadece mescit gelebilmiştir. Mescidin barok süslemeli güzel bir mihrabı vardır. Kuzeydeki mahfilin ortasında bir köşk kısmı bulunmaktadır.

Mescidin batısındaki eklenti bina yıkılınca, bu cephenin eski Bizans yapısına ait olduğu ve burada kapı izi olduğu görüldü. Kapının kemer alınlıklarında ve üst kısımlarında fresk izleri ortaya çıkarılmıştır.

“Orta Hisar’da Fatih Camii karşısında halen Müftülük dairesi bitişiğinde bulunan bu medrese Fatih Camii müştemilatında bulunduğu anlaşılmaktadır. İki katlı olan Saraçzade Medresesinin alt ve üstünde 20 kadar oda bulunduğu her odasında 4-5 molların tedris etmekte olduğu, bu medresenin Hacı Pir Efendi isminde bir müderrisi bulunduğu, ölümü ile Hacı Faik Efendi, bundan sonra Hacı Şakif Efendilerin müderrislik yaptıkları, Hacı Şakif Efendinin aynı zamanda okuttuğu mollalara da medresenin hemen yakınındaki mescitte namaz kıldırıldığı anlaşılmaktadır. Bir zamanlar mollalar için bir tedris ve barınak, sonra da medrese itilâd edilince Vakıflar idaresi tarafından okumakta olan öğrencilere kira ile verilmiş ve bilâhare de şahsa satılmak sureti ile medrese tamamen ortadan kaybolmuştur” (Anonim, 1).

Küçük İmaret Medresesi: Hatuniye medresesinin batısında düşen küçük imaret medresesi, Hatuniye medresesine nazaran daha yeni sayılmakla beraber tahminen H. 951, M. 1544 tarihinde inşa edildiği, inşaatı müteakip hemen tedrisata geçildiği 15-20 kadar odasının bulunduğu, 40-50 molların bu medresede tedris ettiği, Aydınlı oğlu Ömer Efendi isminde

bir müderrisi bulunduğu, Cumhuriyetin ilanından sonra bu medresenin de lağvedildiği anlaşılmaktadır (Anonim, 1).

İskender Paşa Medresesi: Meydanda Belediye Binasının doğusunda bulunan bu medrese, Trabzon'un eski medreselerinden biridir. Cephesi doğuya gelmek üzere U şeklindedir. Medrese iki katlı olup, bugünkü şoseye bakan kısmı taş, diğer kısımları ile ahşap yapılı idi. İki katlı olan bu medresenin alt ve üstünde tahminen 15-20 kadar odanın bulunduğu 60-80 kadar mollanın bu medresede tedris ettiği, Haşim Efendi isminde bir müderrisi olduğu bundan başka müderrislerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu medresede Cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiş medresenin lağvı üzerine bu da yıkılmış atılmıştır. Halen yerinin bir kısmında Belediyeye ait binaların bulunduğu diğer kısımlarının da camii avlusu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Anonim, 1-2).

Zeytinlik Medresesi: Trabzon Valilerinden Kara Mustafa Paşa tarafından 1722 yılında yaptırılmıştır (Uraz, 1957, 17).

Trabzon'un Hacı Kasım Mahallesinde inşa edilen Zeytinlik Caminin ismine izafetle verilen isimdir. Bu medrese Hatuniye, Küçük İmarek ve İskender Pasa Medreselerinden sonra yapılmıştır. Mimari bakımdan iyi sayılabilecek eserler meyanındadır. 8-10 odası olup, odaların kubbeleri mahrutı şekilde yapılmıştır. Her odasında 3-4 molla barınabilmektedir. Bu medreselerin tedris işleri önce Oflu Hacı Mustafa Efendinin ölümü ile Hacı Ahmet tarafından yapılmıştır. Bilhare bu medrese yıkılarak cami yapılmıştır (Anonim, 2).

Çarşı Cami Medresesi: Çarşı Camii Trabzon Valisi HazineDarzade Osman Paşa tarafından H. 1255, M. 1839 yılında yaptırılmıştır. Caminin batı kısmında camiye tahminen 25-30 metre mesafede medresenin genel kapısı bulunmaktaydı. Bu kapının her iki tarafında medresenin müştemilatı mevcut idi. Medresenin camiye bakan kısmında da bugünkü evkafa ait dükkânlar vardır. Medrese bir kat üzerine inşa edilmiştir. Tahminen 8-10 odası olup, her odasında 4-5 molla öğretim yapmakta idi. Seyfettin isminde bir zatın bu medresede müderrislik yaptığı, Cumhuriyetin ilanıyla bu medresenin de lağvedildiği anlaşılmaktadır (Anonim, 2).

Müftü Cami Medresesi: Müftü Hacı İsmail Efendi tarafından 1742 yılında yaptırılmıştır (Uraz, 1957, 17).

Batpazarı Mevkiinde olup, Trabzon'un en eski cami ve medreselerinden biri idi. Bugünkü caminin batı ve güney tarafları mezarlık idi. Medrese cami ve mezarlık arasında idi. Tek kat üzerine kurulmuş 6-8 odası vardı. Her odasında 4-5 molla tedris etmekte ve bu odalarda yatıp kalkmakta idiler. Müderrislerinden Trabzon'un tanınmış âlimlerinden Semercizade Hacı Ahmet Efendi idi. Bundan önceki müderrisler hakkında kesin bir bilgiye varılamamıştır. Semercizade'nin ölümü ile bu medrese iptal edilmiştir (Anonim, 2).

Pazarkapı Medresesi: Hacı Mehmet Efendi tarafından 1851 yılında yaptırılmıştır (Uraz, 1957, 17).

Bu medrese Pazarkapı (Mumhane önü) mevkiindedir. Pazarkapı Cami H. 1166, M. 1752 tarihinde yaptırıldığı sanılmaktadır. Duvarları çamur ve harçlıdır. Bu caminde etrafında ve batı kısmında tek kat üzerine kurulu büyük bir dershanesi ve 8-10 odalı bir medresesi vardı. Bu medresede 50-60 molla okumakta idi. Medresenin müderrisi Trabzon'un ulemai benaminde merhum Derviş Efendi idi. Medresenin müderrisi Trabzonlu Hacı Mehmet Efendi idi. Kendisi büyük bir âlim idi. İstanbul (bugünkü Diyanet Reisliği-Seyhülislam) müşkûlatla karşılaştığı bazı meseleleri Merhum Derviş Efendiden sorardı. Ölümünden sonra oğlu Muhammet Efendi bir müddet daha müderrislik yapmış ve bilhare medresenin lağvı üzerine İdadi ve sultani okullarında Arapça, Farsça ve Fransızca öğretmenlikleri yapmıştır (Anonim, 2).

2. 2. İlçeler ve Köylerdeki Medreseler

İl merkezinde olduğu gibi İlçe ve Köylerdeki medreseler de yıkılıp ortadan kalkmıştır. Ancak bazı köylerde caminin müstemilatı olan medreseler günümüze gelebilmiştir.

Beşikdüzü Dağlıca Köyü Medresesi: Caminin kuzeydoğusunda yer alır. İki katlı medresenin önünde bir ahşap revak bulunmaktadır. Harap durumdaki medrese, cami ile birlikte 1864 yılında yapılmış olmalıdır (Sümerkan-Okman, 1999, 12).

Çaykara Akdoğan Köyü Büyük Mahalle Medresesi: Caminin doğu yakınında yer alır. Üç katlı bir medresedir. Arazinin eğiminden dolayı kuzey bölümü üç katlıdır. Zemindeki oda kışlık dershane'dir. 1. Katta kuzeyde büyük dershane yer alır. Orta bölümde küçük iki oda bulunmaktadır. 3. Katta kuzeyde ve güneyde büyük dershaneler arada küçük odalar bulunur.

Medresenin üçüncü katı cami kotundadır. Burada güney dershane'nin kapısı üzerinde H. 1323, M.1905 tarihi bulunur. Son yıllarda restore edilmiştir.

Dernekpazarı Taşçılar Medresesi: Caminin kuzeybatısında yer alır. İki katlı geleneksel mimari özellikleri yansıtan medrese 1804 tarihinde yapılmıştır. Zemin kat taş, 1. Kat dolmagöz tekniğinde yapılmıştır. Zemin katın batısında açık abdest muslukları yer alır. Batı bölümü çayhane, dershane haline getirilmiştir.

1.Katta doğuda ve batıda büyük oda-dershane, ikisinin ortasında ocaklı ikamet odası bulunmaktadır. Medresenin kapısı ve ocak alınlıkları süslemelidir. Medrese cami ile birlikte 1804 yıllarına tarihlendirilebilir.

Dernek Pazarı Çalışanlar Köyü Eski Medrese – Okul Binası: Medrese caminin güney doğusunda eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Kuzey ve doğu duvarları taş, diğer duvarları dolmagöz, iç bölümleri ahşaptır. 19. Yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Zemin kata doğu cephesinin ortasından girilir. İlk bölümde bir hole güneyden iki oda açılmaktadır. Doğru bölüm büyük dershane olup, ortasında büyük bir taş ayak, doğu duvarında ocak ve hücreler bulunur.

1.Kata kuzeyden girilir. Doğru ve batıda büyük dershaneler, güneyde küçük bir oda bulunur. Yapıda geleneksel duvar teknikleri taş, dolma göz ve ahşap yığma kullanılmıştır.

Ancak tescilli olan yapının duvarları bel vermiş, çatısında çökmeler başlamıştır. Acilen askıya alınıp, onarıma geçilmelidir.

Dernek Pazarı Çalışanlar Yeni Medrese: Caminin doğusunda yer alır. İki katlı bir yapıdır. Zemin kat taş, 1. Katı dolma gözdür. Son yıllardaki onarımlarda tadilata uğramıştır. Zemin katın doğusunda abdest muslukları bölümü açıktır. Doğusunda çay ocağı bulunur. Eskiden burası kiler, mutfak olarak kullanılmıştır.

1.Kata tek kollu bir merdiven ile çıkılır. Küçük bir holün iki yanında iki geniş odaya yer verilmiştir. Eskiden iki dershane'nin ortasında iki/üç oda bulunuyordu.

Of Uğurlu Medresesi: Köy merkezinde yer alan iki katlı bir medrese-okul binasıdır. 19. Yüzyılın sonlarında medrese olarak inşa edilen yapı 1958 yılında okul haline getirilmiştir.

Yapının zemin katında üç cephe taş duvar, güneydeki revaklı bölüm ahşap yığmadır. 1. Katta dolma göz ve ahşap yığma duvarlara yer verilmiştir. Üst örtü dört omuz çatılı olup, çatı kiremitler ile kaplıdır.

Zemin katta ahşap direkli bir revağa açılan üç oda bulunmaktadır. Odaların içinde taş ocaklar bulunur. 1. Kata doğu cephenin dışına yerleştirilmiş bir merdiven ile çıkılır. Bu katta

L şeklindeki bir açık sofaya üç oda açılmaktadır. Batıda yer alan oda diğerlerinden büyüktür. Bu kattaki odalarda da ocak bulunmaktadır. Yapı süsleme bakımından zengin değildir. Bazı ocakların kemer taşları üzerinde vazoda çiçek motiflerine yer verilmiştir.

Sürmene Gültepe Merkez Mahalle Camii Medresesi: Caminin doğu yakınındadır. İki katlı, zemini taş, 1. Katı dolma göz duvarlıdır. 8.00 X 5.00 m. ölçülerindeki tek oda önünde büyükçe bir revağa sahiptir. Cami ile birlikte 20. Yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır.

Zemin kat taş olup, batı duvarının kuzeyinde bir kapı bulunmaktadır. Burası kiler-mutfak olabilir.

1.Kata batıdan iki kollu bir merdiven ile çıkılır. Revak ahşap direklere sahiptir. Medreseye iki kanatlı bir kapı ile girilir. Kuzeydeki taş duvarın ortasına ocak yerleştirilmiştir... Yaz aylarında çocuk okutmak için kullanılmaktadır.

Tonya, İskenderli Köyü Medresesi: Turanlı Mahallesinde yer alır. Muntazam taş duvarlı iki katlı bir medresedir. 19. Yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Köşelerdeki dersaneler öne taşırılarak, yapı U planlı hale getirilmiştir. Cephedeki ahşap revak son onarımlarla betonarme demir direkli hale getirilmiştir.

Yaşlılardan alınan bilgilere göre burada mevcut eski medrese yanında bu yapı 1880'li yıllarda yapılmıştır (Sümerkan-Okman, 1999, 195).

3. Genel Özellikler

3. 1. Medreselerin Konumu:

İncelediğimiz medreselerden sadece Hatuniye Medresesi bir külliye içinde caminin ekseninde konumlandırılmıştır. Diğer medreseler camiye bitişik, cami avlusuna açılan yapılardır.

Köylerde ise değişik uygulamalar görülür:

Ev medreseleri, hocaların evinin altında, dışarı odasında ders yapılır.

Camiye bitişik veya caminin girişinde yer alan medrese odaları vardır.

Eğimli arazide caminin zemin katı medrese olurdu.

Bağımsız medreseler: Caminin avlusuna bakan genellikle iki katlı olarak inşa edilmişlerdir.

3. 2. Malzeme ve Teknik:

Medreselerde yerel yapı malzemeleri kullanılmış ve teknikleri uygulanmıştır.

Taş: Ana yapı malzemesidir. Zemin katlarda, eğimli arazide baş duvarları tamamen taş yapılmıştır. Bazı yapılarda hatıllı taş duvarlara yer verilmiştir.

Ahşap: Ahşap duvarlar; ahşap yığma olarak, kalın kestane tahtaları ile boğaz geçme tekniği uygulanmıştır.

Dolma Göz: Duvarlarda taşıyıcı dikmeler, bölmeler ahşapla uygulanmış dikdörtgen ve üçgen alanlara taş doldurulmuş, gözler beyaz badana ile boyanmıştır.

Strüktür: Ahşap taşıyıcı sistem üzerine çatı dökmeleri, kirişlerle çatı iskeleti kurulmuş bunların üzerine hartama çakılmış ve kiremit kaplanmıştır. Çatılar dört omuzlu olarak tasarlanmıştır.

3. 3. Medreseleri Oluşturan Mekânlar:

Dershane: Boyut olarak büyük, ocakları süslemeli, Çaykara Akdoğan Medresesinde olduğu gibi bağdadi kubbe ile vurgulananları da vardır.

Öğrenci Hücreleri: Bazı küçük boyutlu ocaklı odaların öğrencilerin barınması için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Odalardaki yataklar-sekiler hakkında fazla bilgimiz yoktur.

Kiler-Mutfak: Zemin katlarda (Dernekpazarı, Taşçılar, Çalışanlar Köyü) olduğunu sanıyoruz.

Banyo, Şadırvan, Hela: Cami ile birlikte kullanılıyor. Öğrenciler banyo ihtiyaçlarını odalarında karşılıyor olmalıydı.

3. 4. Tasarım Plan Tipi:

Medreselerin üst katta köşelerdeki dershane odalarının cephede çıkma yaptığını görüyoruz.

Tek bir odadan oluşan medreseler (Gültepe).

Sıra halinde dizilmiş odalardan oluşanlar (Taşçılar, Çalışanlar Köyü Yeni Medrese).

Dikdörtgen planlı önünde revak olan (Uğurlu, İskenderli).

Dikdörtgen planlı içten bölmeli olanlar (Çalışanlar Köyü Eski Medrese).

3. 5. Süsleme:

Medreselerin süsleme bakımında zengin olmadığını görüyoruz. Daha çok göze en çok görülen kapı kanatları ve ocak kemerleri alınlıklarında süslemelere yer verilmiştir.

Geometrik bordürlerin sınırlandığı kompozisyonların içinde hayat ağacı, vazoda çiçekler, ay yıldız gibi motifler yer alır.

Sonuç

Bu araştırma ile mevcut medrese yapılarından yola çıkarak, mimari bazı çıkarımlar yapmak istedik. Bu yapıların malzeme, teknik, tasarım, süsleme özelliklerinin camiler ve halk mimarisi ile yakından ilişkili olduğunu gördük.

Merkezdeki yapılar bütünü ile yok olmuştur. Hatuniye medresesinin Klasik Osmanlı dönemi özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kırsaldaki medreselere de camiler kadar önem verilmiştir. Bunu Dernekpazarı, Taşçılar, Çalışanlar, Çaykara Akdoğan örneklerinden anlamaktayız.

Koruma Sorunları: Çok sayıdaki medresenin yıkılarak ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Eski Of Medreseleri belgeselinin Asar-ı Atika bölümünde belirtildiği gibi, “gözümüz gibi korumamız gereken en güzel örnekler yıkılmış, ortadan kalkmıştır”. Kalan örneklerde kötü onarımlarla mimari özelliklerini kaybetmektedir (Çalışanlar Köyü Yeni Medrese).

Günümüze gelebilen örnekleri özgün örnekleri ile eğitim tarihimizin, sosyal tarihimizin, mimarlık tarihimizin belgeleri olarak koruyup yaşatmalıyız.

Kaynakça

- Anonim, “Trabzon’ da ki Medreseler Yerleri, Faaliyetleri ve Müderrisleri”, tarihsiz 3. Sayfalık metin.
- Çakıral, M. *Eski Of Medreseleri*, Yapım tarihi 2012, Görüntü Yönetmeni Oğuz Çiçek.
- Karpuz, H. (1983), “Trabzon’da Yok Olan Türk Dönemi Yapıları”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, s. 99-116.
- Okuyan, A. (2013), *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon, Dini Sosyal ve Kültürel Hayat*, Trabzon, s. 128-131.
- Saran, A. K. *Omuzumda Hemençe*. (İstanbul: Timaş, 2013).
- Sümerkan, M. R. – Okman, İ. (1999), *Kültür Varlıkları İle Trabzon, İlçeler ve Köyler*, Cilt: 1, Trabzon, s. 193-197.
- Uraz, M. (1957), “Trabzon’da Kültür Hayatı”, *Hamsi*, 24 Şubat, İstanbul, s. 17-20.

TRABZON BÖLGESİ KIRSAL CAMİ MİMARİSİ ÜZERİNE TİPOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Ömer İskender TULUK * -Emriye KAZAZ **

1. Giriş: Bağlam, Yöntem ve Kabuller

Karadeniz'in doğu kesimi Anadolu coğrafyasında kendine özgü topoğrafik ve buna bağlı gelişen coğrafik yapısı nedeniyle önemli farklılıklar sergiler. Özetle belirtmek gerekirse, kıyı ile sıra dağlar arasında denize dik uzanan vadiler, bölgenin yerleşim tarihinin en erken dönemlerinden itibaren kıyı ile iç kesimler arasında birer sirkülasyon koridoru olmuş, vadiler arasında ise topoğrafik yapıları nedeniyle çoğu zaman birer bariyer görevi görmüşlerdir. Birinden ötekine geçmenin çoğu durumda pek de kolay olmadığı bu vadilerin içe dönük yapısı, birbirinden farklı bir sosyal, kültürel ve etnik kümelenmeye ve doğal olarak kendi içlerine dönük bir mimari geleneğin oluşumuna neden olmuştur. Çoğu tarihsel perspektifte bölgenin sosyal ve kültürel yapısına ilişkin yapılmış pek çok çalışma yanında kırsal konut mimarisine yönelik araştırmalar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.¹

Bu çalışma, söz konusu topoğrafik ayrışmanın olası mimari izlerini Trabzon bölgesi kırsal cami mimarisi üzerinden sorgulamayı hedeflemektedir.² Bu amaçla Trabzon sınırları içerisinde yer alan ve birbiriyle doğrudan ilişkisi bulunmayan üç vadi grubu çalışma alanı olarak seçilmiştir. Bunlar: Trabzon'un batı il sınırını oluşturan Akhisar/Ağasar (Çamlık Deresi Vadisi ile birlikte) Deresi ve Fol Deresi Vadileri; Trabzon kent merkezinin hemen bitişiğinde yer alan Değirmendere Vadisi ve kolları (Galyan Deresi Vadisi, Hamsiköy Deresi Vadisi, Meryemana Deresi Vadisi, Mulaka Deresi Vadisi ve Larhan Deresi Vadisi) ile doğu il sınırında yer alan Solaklı Deresi ve Baltacı Deresi Vadileri'dir. Araştırmanın Trabzon'un batısı, merkezi ve doğusundan birer vadi ile sınırlı tutulmayıp, en az iki komşu vadiyi kapsamasının temeldeki nedenlerinden birisi olası tipolojik ayrışmayı daha net ortaya koymak ise, bir diğer nedeni de

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi, otuluk@ktu.edu.tr;

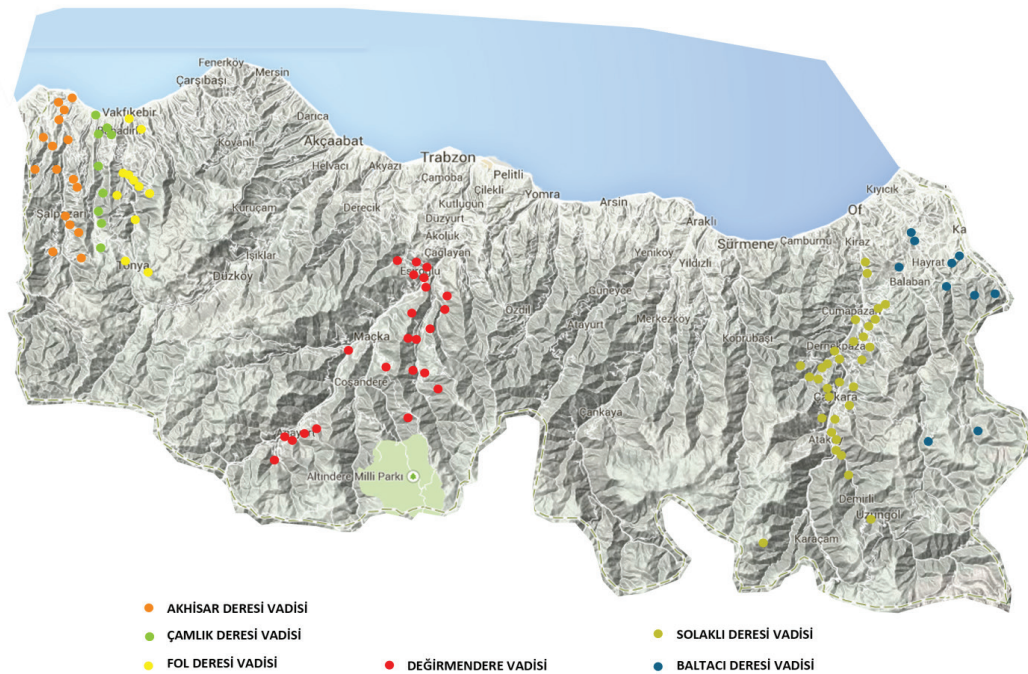
** Araş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi, emriyekazaz@atauni.edu.tr

1 Buna ilişkin bir kaç önemli çalışma: M. E. Meeker, İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk *Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005); Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi Sarıalâzâdeler (Sarallar)*, (Trabzon: Serander, 2006); Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, (İstanbul: Sürmene Belediyesi, 1990); Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, (İstanbul: Güven Basımevi, 1949); Hasan Umur, *Of Tarihi Ek*, (İstanbul, 1956); Feridun Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi, Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, (Trabzon: Serander, 2010); Feridun Emecen, "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006), s. 45-54; Mustafa Reşat Sümerkan, "Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı", Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri, (Ankara, 1991), s. 173-184; Mustafa Reşat Sümerkan, *Biçimlendiren Etkiler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon, 1990).

2 Bu çalışma bu çerçevede, Emriye Kazaz tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü bünyesinde, "Trabzon Yöresi Kırsal Cami Geleneği" başlığı altında ve Doç. Dr. Ömer İskender Tuluk danışmanlığında yürütülen doktora tez çalışmasının bazı sonuçlarına dayanmaktadır.

vadilerin en az bir komşu vadiyle ilişkisinin anlaşılabilir kılınmasıdır. Bu nedenle Trabzon'un batısında iki komşu vadi olan Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi ile Fol Deresi Vadisi çalışmaya dahil edilirken, Emecen'in Ağasar Deresi Vadi boyu yerleşkesinin bir parçası olarak kabul ettiği ve Fol Deresi Vadisi ile basit fiziki bir sınırın ötesinde kültürel bir bariyer görevi de gören Çamlık Deresi Vadisi de incelemeye alınmış, Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi ile birlikte değerlendirilmiştir.³ Trabzon kent merkezinin hemen bitişiğinde yer alan Değirmendere Vadisi ise devamında birkaç önemli vadiye ayrılması ve büyük ve yaygın bir yerleşim havzası sunması nedeniyle araştırmaya tek olarak dahil edilmiştir (Resim 1).

Şüphesiz bir yapı türüne ilişkin tipoloji geliştirme hedefli bir çalışma için pek çok değerlendirme parametresi üretilebilir. Ancak bu çalışmada araştırma amacının Trabzon bölgesinin kırsal cami geleneğini genel hatlarıyla ortaya koymak olması ve söz konusu vadilerin birer bariyer görevi gören topoğrafik yapısının bu geleneği etkileme biçimlerinin anlaşılabilmesi için özellikle plan şeması ve malzeme kullanımına yönelik değerlendirmeler üzerinde durmanın öncelikli olduğu değerlendirilmiştir. Bu çerçevede “son cemaat mahalli”, “mahfil kullanımı”, “örtü/tavan düzenlemesi” ve “malzeme/yapım tekniği” öncelikli parametreler olarak kabul edilmiştir.

Resim 1. Araştırma kapsamındaki kırsal camilerin vadilere göre dağılımı

Araştırmanın kronolojik sınırlarının başlangıcını, en erken tarihli 18. yüzyıla uzanan, bugün cami olarak işlevini sürdüren cami/mescitler oluşturmaktadır.⁴ En geç yapılar için

3 Emecen, Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi, s. 28.

4 Camilerin tarihlendirilmesi için yapı üzerindeki özgün ya da modern kitabeler, Müftülük beratları, varsa vakfiye veya diğer belgeler kullanılmış; çalışmanın amacını aştığı için yapım yılı belli olmayan veya çelişkili bilgilere sahip camilere ilişkin bir tarihlendirme denemesine girilmemiştir. Aynı yerde ikinci kez inşa edildiği bilinen yapılar için, bilgi ulaşılması halinde her iki yapı için de tarih bilgisi verilmiştir. Yapı yüzeyinde birden fazla özgün tarih bilgisi olan camiler için her iki bilgi de zikredilmiştir.

kronolojik sınır ise kırsal cami geleneğini malzeme ve teknik olarak sürdürdüğü düşünülen, yerel usta hareketliliğiyle üretilmiş camilerdir. Bu bağlamda daha net bir aralık vermek gerekirse, araştırmanın kronolojik sınırlarının 18. yy ile 1960'lı yıllar arası olduğu söylenebilir.

Özellikle Değirmendere Vadisi ve kollarında yaşayan Müslüman yerleşimciler için bölgedeki kiliselerin bir süre sonra cami/mescit olarak kullanılması karakteristik bir uygulamadır. Söz konusu araştırma bağlamında doğrudan veri sağlamayacağı aşık olan bu yapılar tipolojik sınıflandırmaya tabi tutulmamış, gerekli durumlarda varlıkları, devşirme malzeme potansiyelleri ve eklentileri bağlamında çalışmaya dahil edilmişlerdir.

Bu çerçevede Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi'nde 15, Çamlık Deresi Vadisi'nde 8, Fol Deresi Vadisi'nde 8; Değirmendere Vadisi ve kolları (Değirmendere Vadisi'nde 6, Galyan Vadisi'nde 7, Hamsiköy Vadisi'nde 6, Meryemana Vadisi'nde 1) üzerinde 20, Solaklı Deresi Vadisi'nde 28, Baltacı Deresi Vadisi'nde ise 10 adet cami/mescit tespit edilmiştir. Bu yapılardan bir bölümü kısmen özgün yapısını korurken, önemli bir bölümü ise günümüze tümüyle korunarak ulaşmayı başaramıştır (Tablo 1, 2, 3).

Akhisar/Ağasar Deresi, Çamlık Deresi ve Fol Deresi Vadileri

Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi		
1	Dolanlı Köyü Camii; 1955, 1880	Kısmen müdahale görmüş.
2	Türkelli Köyü Merkez Camii; 1912	ÖZGÜN
3	Resüllü Köyü Aşağı Mahalle Camii; 1928	Kapsamlı müdahale görmüş.
4	Aksaklı Köyü Camii; 1291 (M. 1874-75)	Kapsamlı müdahale görmüş.
5	Seyitahmet Köyü Camii; 1251 (M.1835-36), 1288 (M. 1871-72)	Kısmen müdahale görmüş.
6	Akkese Köyü Camii; 1305 (M. 1887-88)	Kapsamlı müdahale görmüş.
7	Kalegüney Köyü Camii; 1964, 1965	Kısmen müdahale görmüş.
8	Korkuthan Köyü Camii; 1894	Kısmen müdahale görmüş.
9	Akçiriş Köyü Camii; 1910	Kapsamlı müdahale görmüş.
10	Çarlaklı Köyü Camii; 1954	Kısmen müdahale görmüş.
11	Dereköy Camii; 1935	Kısmen müdahale görmüş.
12	Düzköy Camii; 1947	Kısmen müdahale görmüş.
13	Doğancı Köyü Camii; 1935, 1288 (M. 1871-72)	Kısmen müdahale görmüş.
14	Peliticik-Güdüñ-Lüküt Merkez Camii; 1288 (M. 1871-72), 1859	Kapsamlı müdahale görmüş.
15	Adacık Camii; 1231 (M. 1815-16)	Kısmen müdahale görmüş.
Çamlık Deresi Vadisi		
1	Hünerli Köyü Merkez Camii; 1279 (M. 1862-63), 1823	ÖZGÜN sayılabilir.
2	Vardallı Köyü Camii; 1957, 1958	ÖZGÜN sayılabilir.
3	Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camii; 1926, 1860	ÖZGÜN sayılabilir.
4	Duygulu Köyü Camii; 1846	ÖZGÜN
5	Kozluca Köyü Dağlıca Camii; 1283 (M. 1866-67)	ÖZGÜN
6	Kozluca Köyü Hola Camii; 1960/1372	ÖZGÜN sayılabilir.
7	İskenderli (Kumyatak) Camii; 1946/1362, 1226	Kapsamlı müdahale görmüş.
8	Sayraç Köyü Camii; 1325 (M. 1907-08), 1337 (M. 1918-19)	Kısmen müdahale görmüş.

Fol Deresi Vadisi		
1	Yıldız Köyü Camii; (?)	ÖZGÜN
2	Ortaköy Camii; 1293 (M. 1876-77), 1294 (M. 1877-78), 1296 (M. 1878-79)	Kapsamlı müdahale görmüş.
3	Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camii; 1928, 1289 (M. 1872-73)	Kapsamlı müdahale görmüş.
4	Karatepe Köyü Merkez Camii; 1926, 1873	Kısmen müdahale görmüş.
5	Açıkalın Köyü Eski Camii; 1947/1363	ÖZGÜN sayılabilir.
6	Kayacan Köyü I. Camii; 1306 (M. 1888-89)	ÖZGÜN
7	Karşular Merkez Camii; 1304 (M. 1886-87)	Kısmen müdahale görmüş.
8	Büyük Mahalle Tomalı Camii; 1958, 5-11-1962, 1965	Kapsamlı müdahale görmüş.

Tablo 1. Akhisar/Ağasar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri kırsal camileri

Değirmenderesi Vadisi ve kolları		
Değirmendere Vadisi		
1	Esiroğlu Merkez Camii, 1960	Kısmen müdahale görmüş.
2	Karşıyaka (Zalha) Camii; 1880	Kapsamlı müdahale görmüş.
3	Işıklar Köyü Camii, 1290 (M. 1873-74)	ÖZGÜN
4	Akmescit Köyü Camii, 1290 (M. 1873-74)	ÖZGÜN
5	Alaçam Köyü Camii; H.1300/M.1883	Kiliseden dönüştürme.
6	Kaynarca Köyü Camii; 1950, 1846	Kısmen müdahale görmüş.
Galyan Vadisi		
1	Çamkonak Köyü Camii; 1840	Kısmen müdahale görmüş.
2	Oğulağaç Köyü Camii; 1284 (M.1867-68)	Kiliseden dönüştürme.
3	Bahçekaya Köyü Camii; 1310 (M.1892-93) ve 1202 (M. 1787-88)	Kısmen müdahale görmüş.
4	Arıkaya Mahallesi Camii; 1940	Kısmen müdahale görmüş.
5	Ormaniçi Köyü Camii; 1948, 1268 (M.1851-52)	ÖZGÜN
6	Cinalı Köyü Camii; 1950	Kısmen müdahale görmüş.
7	Çayırlar Mahallesi Camii; 1963	Kısmen müdahale görmüş.
Hamsiköy Vadisi		
1	Güzelce Köyü Camii; 1948	Kısmen müdahale görmüş.
2	Başar Köyü Camii; (?)	Kapsamlı müdahale görmüş.
3	Anayurt Köyü Camii; 1930	Kiliseden dönüştürme.
4	Gürgeñağaç Köyü Camii; 1920	Kiliseden dönüştürme.
5	Hamsiköy Camii; 1950	Kiliseden dönüştürme.
6	Çatak Camii; 1202 (M. 1787-88)	Kapsamlı müdahale görmüş.
Altendere/Meryemana Vadisi		
1	Yazlık Köyü Camii; 1945	Kiliseden dönüştürme.

Tablo 2. Değirmendere Vadisi ve kolları kırsal camileri

Solaklı Deresi ve Baltacı Deresi Vadileri

Solaklı Deresi Vadisi		
1	Balıca Beldesi Büyük Mahalle Camii; 1942, 1809	Kısmen müdahale görmüş.
2	Balıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camii; 1310 (M. 1894-95)	Kapsamlı müdahale görmüş.
3	Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camii; (?)	ÖZGÜN sayılabilir. (Yeri değişmiş)
4	Bölümlü Büyük Mahalle Camii; 1874	ÖZGÜN
5	Bölümlü Mithat Paşa (Kalanas) Camii; 1318 (M. 1900-01), 1262 (M. 1845-46), 126(2?)4 (M. 1847-48)	ÖZGÜN
6	Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii; 1301 (M. 1883-84), 1302 (M. 1884-85)	ÖZGÜN sayılabilir.
7	Gürpınar Hacı Bayramlı Camii; 1305 (M. 1887-88), 1303 (M. 1885-86)	ÖZGÜN
8	Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camii; 1259 (M. 1843-44), 1311 (M. 1893-94)	ÖZGÜN
9	Akköşe Köyü Merkez Camii; 1281 (M. 1865-1866), 1282 (M. 1866-67)	Kapsamlı müdahale görmüş.
10	Günebakan Camii; 1286 (M. 1869-70)	Kısmen müdahale görmüş.
11	Merkez Güney Mahallesi Camii; 1235 (M. 1819-1820)	ÖZGÜN sayılabilir.
12	Kondu Camii; 1224 (M. 1809-10)	ÖZGÜN
13	Ormancık Köyü Merkez Camii; 1310 (M. 1894-1895)	ÖZGÜN
14	Taşçılar Köyü Merkez Camii; 1219 (M. 1804-05), 1803	ÖZGÜN
15	Tüfekçi Köyü Merkez Camii; 1300 (M. 1882-83), 1884	ÖZGÜN
16	Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camii; (?)	ÖZGÜN sayılabilir.
17	Zincirlitaş Köyü Merkez Camii; 1336 (M. 1920)	Kapsamlı müdahale görmüş.
18	Akdoğan Köyü Camii; 1241 (M. 1825-26), 1810, 1650, 1252 (M. 1836-37)	ÖZGÜN
19	Akpınar Mescidi; (?)	ÖZGÜN sayılabilir.
20	Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camii; 1261 (M. 1845)	Kapsamlı müdahale görmüş.
21	Uzungöl Filak Mahallesi Camii; (?)	ÖZGÜN
22	Kabataş Köyü Merkez Camii; 1289 (M. 1873-74), 1226 (M. 1811-1812), 1229 (M. 1814-15)	ÖZGÜN
23	Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camii; 1265 (M. 1848-49), 1700, 1650	Kapsamlı müdahale görmüş.
24	Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camii; 1293-1304 (M. 1876-77 ile 1886-87 arası)	Kısmen müdahale görmüş.
25	Taşkıran Köyü Camii; 1314 (M. 1896-97), 1315 (M. 1897-98)	ÖZGÜN
26	Taşlıgedik Köyü Camii; 1322 (M. 1904-05)	Kapsamlı müdahale görmüş.
27	Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii; 1314 (M. 1896-97), 1316 (M. 1898-99)	ÖZGÜN
28	Yukarı Kumlu Köyü Camii; 1914	ÖZGÜN

Baltacı Deresi Vadisi		
1	Sarayköy Camii; 1328 (M. 1910-11)	ÖZGÜN (Harabe)
2	Sugeldi Köyü Camii; (?)	ÖZGÜN
3	Sıraağaç Köyü Camii; (?)	ÖZGÜN (Harabe)
4	Kurtuluş Mahallesi Camii; 1338 (M. 1919-20)	Kapsamlı müdahale görmüş.
5	Dereyurt Köyü Camii; (?)	ÖZGÜN
6	Sarmaşık Köyü Camii; 1294 (M. 1877-78)	ÖZGÜN
7	Dağönü Köyü Eski Camii; 1910'lu yıllar, 1291 (M. 1874-75)	ÖZGÜN (Harabe)
8	Kireçli Köyü Camii; 1952	Kısmen müdahale görmüş.
9	Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camii; 1250 (M. 1834-35)	ÖZGÜN (Yeri değişmiş)
10	Ağaçseven Köyü Camii; 1209 (M. 1794-95)	Kısmen müdahale görmüş.

Tablo 3. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri kırsal camileri

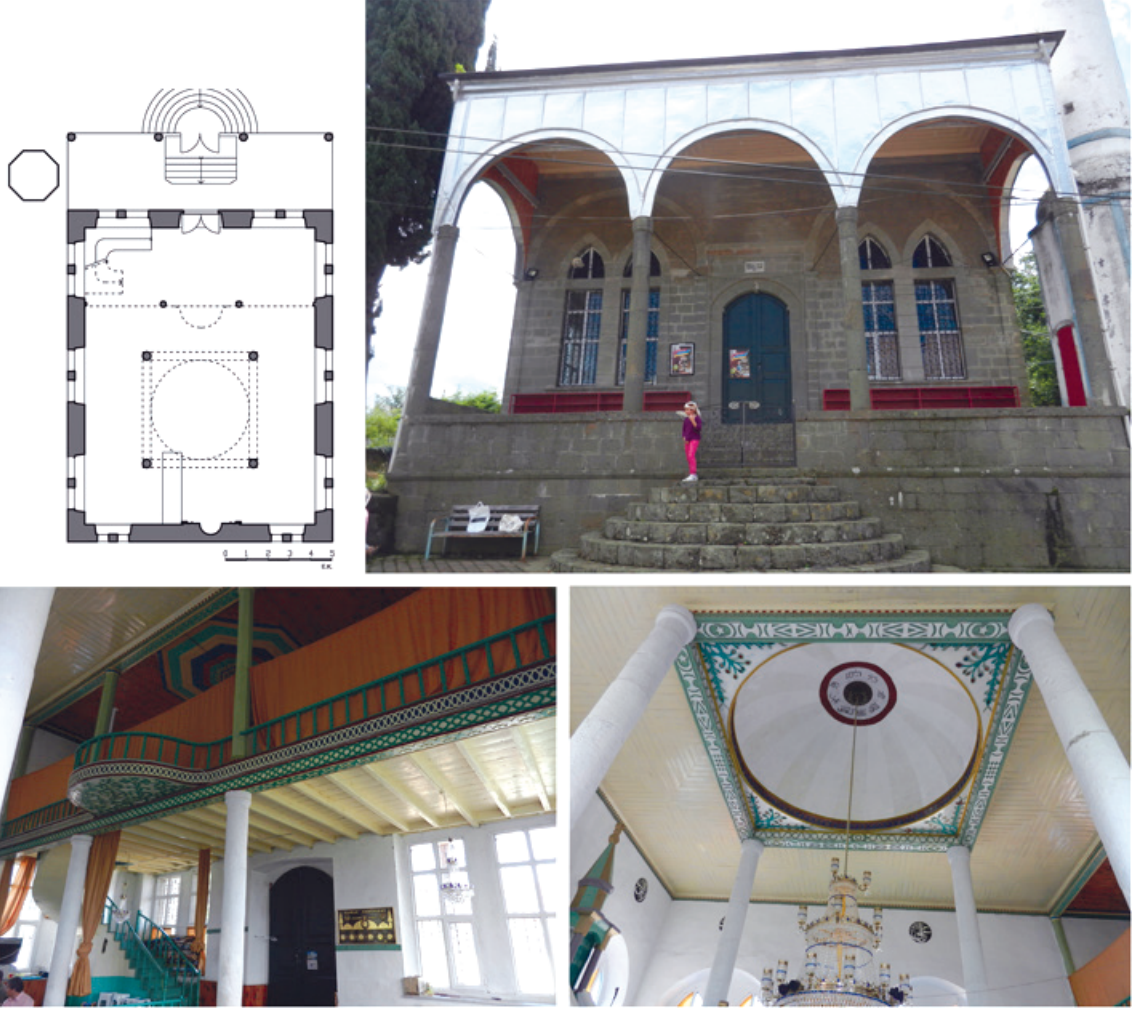
2. Tespitler

2.1. Akhisar (Ağasar) / Çamlık ve Fol Deresi Vadileri

Son cemaat mahalli

• Son cemaat mahalli bağlamında özgün durumunu yitirmemiş ya da hala izler taşıyan, dolayısıyla caminin bu bölümünün özgün biçimlenişine ilişkin bilgiler verebilen camiler: Ağasar/Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde; Türkelli Köyü Merkez Camii, Düzköy Camii, Adacık Camii, Hünerli Köyü Merkez Camii, Vardallı Köyü Camii, Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camii, Duygulu Köyü Camii ve Sayraç Köyü Camii'dir (Resim 2). Fol Deresi Vadisi'nde ise; Yıldız Köyü Camii, Ortaköy Camii, Açıkalın Köyü Eski Camii ve Karşular Merkez Camii'dir. Diğer yapılar ise özgün son cemaat mahalli biçimlenmelerini tümüyle yitirmişlerdir.

• Özgün durumunu tümüyle koruyan camiler dikkate alındığında Ağasar/Akhisar Deresi ile Çamlık Deresi Vadisi'nde Türkelli Köyü Merkez Camii, Düzköy Camii, Adacık Camii ve Vardallı Köyü Camii'nde, Fol Deresi Vadisi'nde ise Açıkalın ve Karşular Merkez Camii'nde *son cemaat mahalli sütunlarının beşik kemerlerle birbirine bağlanarak; diğerlerinin ise doğrudan yükselerek saçağı taşıdığı* görülmektedir. Kemerli son cemaat revaklarında sütunlar taş, diğerlerinde ise ahşaptır.

Resim 2. Türkelli Köyü Merkez Camii (Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi), 1912

• Ağasar/Akhisar Deresi Vadisi'nde yer alan Dolanlı Köyü Camii dışında tüm özgün örneklerde son cemaat mahallinin *saçağa kadar yükseldiği, mahfil bölümünün son cemaat mahalline uzamadığı dikkat çekicidir*. Bu camide ise bugün son cemaat mahalli üzerine uzayan mahfil katının bu halini sonradan aldığı düşünülmektedir.

• Adacık Köyü ve Sayraç Köyü Camii'nde son cemaat mahalline, mahfil kullanımına yönelik müdahaleler vardır. Buna göre, Adacık Camii'nde iç mekandaki mahfil merdiveni son cemaat mahalline alınmıştır. Sayraç Köyü Camii'nde ise son cemaat mahalline mahfil ile doğrudan bağlantısı olmayan bir kat eklenmiş, buraya çıkan bir merdiven yerleştirilmiştir.

• Ağasar/Akhisar Deresi Vadisi'ndeki Dolanlı Köyü Camii'nde topoğrafik zorunluluklar nedeniyle plan şemasına sadık kalınıp (mihrap aksındaki giriş yine yerinde kalmak koşuluyla) caminin batı duvarına bir başka ana giriş kapısı açılmıştır. Benzer bir durum Fol Deresi Vadisi'ndeki Ortaköy Camii'nde de vardır. Buna göre caminin konumuna bağlı olarak ana giriş kapısı batı cephesine yerleştirilmiştir. Bir başka deyişle, son cemaat mahallinin standart uygulamasına sadık kalıp, mihrap aksı üzerine yerleştirilmiş giriş kapısı dışında batı cephesine de gösterişli bir kapı açılmıştır. Yine Fol Deresi Vadisi'nde yer alan Kayacan Köyü (1.) Camii ise bu çerçevede sıra dışı bir uygulamadır. Yapının kuzey cephesi, arazinin dar bir yerleşim

alanı vermesi nedeniyle yamaca dayandırılmak zorunda kalınmış, dolayısıyla son cemaat mahalli her iki dar cepheden girilen kapalı bir bölüm olarak inşa edilmiş, buraya mahfil katına çıkan bir merdiven yerleştirilmiştir.

Mahfil

• Mahfil bölümü özgün yapısını kaybetmiş ya da şüpheli olan camiler: Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde; Resüllü Köyü Aşağı Mahalle Camii, Aksaklı Köyü Camii, Akkese Köyü Camii, Korkuthan Köyü Camii, Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez Camii, İskenderli (Kumyatak) Camii, Fol Deresi Vadisi'nde ise; Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camii ve Büyük Mahalle Tomaslı Camii'dir. Diğer yapılar ise mahfil biçimlenişi bağlamında özgündürler.

• Ağasar/Akhisar Deresi Vadisi'nde yer alan Dolanlı Köyü Camii dışında özgün durumunu sürdüren tüm örneklerde mahfil katı ana mekanla sınırlı kalmış, son cemaat mahalline taşmamış, ana mekanda, girişin sağına ya da soluna merdiven yerleştirilmiştir. Dolanlı Köyü Camii'ndeki bu bölüm her ne kadar müdahale görmüş olsa da yapı yüzeyindeki izler bu farklı kullanımı açıkça ortaya koymaktadır.

• Tüm örneklerde mahfil hattı kuzey duvarı boyuncadır.

• 1965 yılında Akhisar/Ağasar Vadisi'nde inşa edilen Kalegüney Köyü Camii'nin mahfil katı ve zemin kat sütunları betonarmedir.

• Kitabesine göre H. 1288/M. 1871-72 tarihinde inşa edilen, Müftülük beratına göre 1935 yılında elden geçirildiği ya da yeniden inşa edildiği anlaşılan Akhisar/Ağasar Vadisi'ndeki Doğancı Köyü Camii'nin mahfil derinliği ortalamanın çok üzerindedir. Doğal olarak burada, yaygın uygulamanın dışına çıkılarak mahfil katının ön yüzündekiler dışında orta bölüme de ahşap direkler yerleştirilmiştir.

• Son cemaat mahalli ve mahfil bölümü kapsamlı müdahale görmüş tüm örneklerde mahfil katı son cemaat bölümüne taşırılmış, buraya çıkan merdiven ise bu bölüme alınmıştır. Böyle bir kullanımın, yani mahfil katına çıkan merdivenin son cemaat mahallinde yer aldığı özgün yegane örnek Fol Deresi Vadisi'nde Kayacan Köyü (1.) Camii'ndedir.

• Fol Deresi Vadisi'nde, özgün son cemaat mahalli pencerelerle kapatılıp buraya bir üst kat eklenen Karşular Merkez Camii'nde ana mekandaki merdiven korunmuş, mahfil ile doğrudan ilişki kurulmayan bu kata son cemaat mahallinde yeni bir merdiven eklenmiştir.

• Sonradan yapılan müdahalelerle eğimli araziden yararlanarak mahfil bölümüne doğrudan giriş veren uygulamalar da dikkate değerdir. Seyitahmet Köyü Camii, Korkuthan Köyü Camii, Dereköy Camii, Doğancı Köyü Camii bunlardandır. Dereköy Camii'nde diğerlerinin aksine mahfil katına sadece dışarıdaki bu merdivenle ulaşılır. Fol Deresi Vadisi'ndeki Açıklan Köyü Eski Camii'nde tek müdahale, ana mekandaki mahfil merdiveninin iptal edilip bu kata dışarıdan bağımsız bir merdivenin eklenmiş olmasıdır.

Örtü/tavan

• Kapsamlı olarak yenilendiği anlaşılan İskenderli (Kumyatak) Camii ile kiliseden dönüştürülmüş olabileceğine ilişkin güçlü referanslar barındıran Vardallı Köyü Camii dışında tüm yapıların özgün örtü ve tavan düzenlemesini sürdürdüğü söylenebilir.

• İstisnasız tüm camilerin örtüsü dört omuzlu çatıdır.

• Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde Dolanlı Köyü Camii, Türkelli Köyü Merkez Camii, Düzköy Camii ve Vardallı Köyü Camii'nde tavanda bağdadi *gizli kubbe düzenlemesi* dikkat çekicidir. Fol Deresi Vadisi'nde yer alan Karatepe Köyü Merkez Camii'nin gizli kubbesi ise ahşaptır.

- Türkelli Köyü Merkez Camii'nde kubbe çerçevesi dört adet taş ayakla taşınmaktadır.
- Düzköy Camii'nde ise ilginç bir biçimde “merkezi kubbe”li bir düzenleme ilgi çekicidir.
- Çamlık Deresi Vadisi'nde Vardallı Köyü Camii'nin ortada dört sütuna oturan gizli kubbe etrafındaki tonoz örtü düzeni, geç dönem yapı ustalarının olağan tavan düzenlemesinin bir miktar dışına çıkma cesareti gösterdikleri sıra dışı bir uygulama olarak değerlendirilebilir.
- Akkese Köyü Camii ve Hünerli Köyü Merkez Camii'nde ise kademeli bir tavan göbeği düzenlemesi vardır.

- Diğer tüm camilerde tavanlar ahşap çıtalarla kompoze edilmiş biçimde göbeklidir.

Malzeme/yapım tekniği

- Tüm camilerin beden duvarları tümüyle düzgün, kaba yonu ya da moloz taş örgülüdür. Ahşap malzemeye dış kabukta rastlanmaz.

• Mahfil katları ahşap döşemelidir. Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde mahfil taşıyan sütunlar kimi camilerde ahşap kimilerinde ise taştır. Mahfil bölümleri taş direkli olan camiler: Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi'nde; Dolanlı Köyü Camii, Türkelli Köyü Merkez Camii, Çamlık Deresi Vadisi'nde ise Sayraç Köyü Camii'dir. Fol Deresi'nde yer alan tüm camilerin mahfil sütunları ahşaptır. Taş malzemeli mahfil sütununa rastlanmaz.

- Son cemaat mahalli sütunları bazı camilerde ahşap, bazılarında ise taştır.
- Camiler ağırlıklı olarak taş direkli olmakla birlikte ahşap direkli son cemaat revakı bulunan camiler Çamlık Deresi Vadisi'ndedir. Bunlar, Hünerli Köyü Merkez Camii, Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camii ve Duygulu Köyü Camii'dir. Fol Deresi Vadisi'ndeki özgün yapısını koruyan tüm camilerin son cemaat mahal sütunları ise taştır.

2.2. Değirmendere Vadisi ve kolları

Kendi içinde 5 kola ayrılan Değirmendere Vadisi, coğrafik etkenlerinin diğer vadilere göre belirgin farklılıklar göstermesi nedeniyle bölgenin kırsal cami mimarisinin şekillenişine ilişkin tipolojik bir çalışma için çok az veriyi bünyesinde barındırır. İlginç biçimde, gözden uzak olmak isteyen pek çok topluluk için yalıtılmış yaşam alanlarına imkan sağlayan arazi yapısı, erken dönemlerden itibaren bu vadiyi popüler yerleşim alanlarından birisi yapmıştır. Uygun topoğrafik yapıya bağlı olarak gelişen ticaret yol ağı, vadi derinliklerine yayılmış pek çok kilise yanında Meryemana (Sümela), Vazelon ve Kuşul Manastırları gibi Ortodoks Hristiyanlar için önemli dini merkezlerin oluşumuna da imkan sağlamıştır. En erken tarihlisi 18. yüzyıla kadar inen cami/mescitler yanında, bölgede pek çok kilisenin varlığı Müslüman yerleşimcilerin zamanla değişen sosyal yapıya bağlı olarak ibadet mekanı olarak bu yapıları kullanmalarını sağlamış, bazı bölgelerde ya yeni cami/mescit inşasına gerek duyulmamış ya da cami/mescitler için bu eski kiliseler devşirme malzeme kaynağı olarak görülmüştür. Öte yandan kırsal cami niteliğini koruyan pek çok cami günümüze önemli değişiklikler geçirerek ulaşmıştır.

Dolayısıyla bugüne ulaşmış yapılar dikkate alındığında Değirmendere Vadisi ve kollarında tümüyle özgün yapısını koruyan ve cami/mescit olarak inşa edildiği açık olan sadece 3 cami (Galyan Vadisi'nde; Ormaniçi Köyü Camii, Değirmendere Vadisi'nde; Işıklar Köyü Camii ve Akmescit Köyü Camii) tespit edilmiştir (Resim 3). Bugün cami olarak kullanılagelen 17 yapı ise ya kısmen ya da tümüyle özgün yapısını kaybetmiş ya da kiliseden dönme yapılardır. Dolayısıyla vadinin kırsal cami tipolojisinin belirlenmesine kaynaklık edebilecek sadece 3 camiden söz edilebilir. Ancak yine de kiliselerin cami/mescide dönüştürülmelerinde döneminin

eklerini barındırdığı, kısmen özgün yapısını koruyan cami/mescitlerin araştırmaya sınırlı da olsa veri sağlayabileceği dikkate alındığında, geriye kalanlar ve ekler üzerinden bir takım çıkarımlar yapmak da mümkündür.

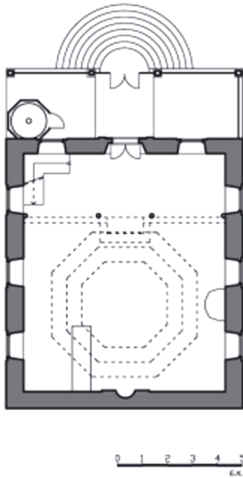
Son cemaat mahalli

- Son cemaat mahalli bağlamında bilgi veren camiler: Galyan Vadisi'nde; Çamkonak Köyü Camii ve Bahçekaya Köyü Camii, Değirmendere Vadisi'nde ise; Işıklar Köyü Camii ve Akmescit Köyü Camii'dir.

- Bunlara göre Galyan Vadisi'ndeki iki camide (Çamkonak Köyü Camii ve Bahçekaya Köyü Camii) son cemaat mahallinin taş direkleri beşik kemerlerle birbirine bağlanarak çatıyı taşıırken, Değirmendere Vadisi'ndeki iki camide (Işıklar Köyü Camii ve Akmescit Köyü Camii) ahşap direkler doğrudan saçağı taşımaktadır.

- Özgün yapısını çoğunlukla koruyan dört camide de son cemaat mahallinin saçağı kadar yükseldiği, mahfil bölümünün son cemaat mahalline uzamadığı dikkat çekicidir. Ancak Çamkonak Köyü Camii'nde sonradan yapılan değişiklikle mahfil kısmı son cemaat mahalline doğru uzatılmış, ana mekandaki merdiven iptal edilerek buraya yeni bir merdiven eklenmiştir.

- 1940 yılı ve sonrasında inşa edilen ve geleneksel yapıyı muhafaza eden camilerin hiçbirinde (Arıkaya Mahallesi Camii, Ormanıcı Köyü Camii, Cinali Köyü Camii, Çayırlar Mahallesi Camii, Güzelce Köyü Camii) son cemaat mahallinin olmaması da dikkat çekicidir.

Resim 3. Akmescit Köyü Camii (Değirmendere Vadisi), 1290 (M.1873-74)

Mahfil

• Tümüyle özgün yapısını koruyan Değirmendere Vadisi'ndeki Işıklar Köyü Camii ile Akmesic Köyü Camii'nde ahşap direkli mahfil kuzey duvarı boyunca uzanır ve buraya ana mekanda girişin sağında ya da solunda yer alan bir merdivenle çıkılır. Mahfil ana mekanla sınırlıdır, son cemaat mahalli üzerine uzamaz.

• Bu örnekler dışındaki tüm camilerde mahfil bölümü betonarme ya da ahşap olarak yenilenmiş, özgün durumlarını kaybetmiştir. Ancak yine de en azından mahfil hattı bağlamında fikir verebilecekleri söylenebilir. Buna göre Galyan Vadisi'ndeki Arıkaya Mahallesi Camii dışındaki tüm örneklerde mahfil hattı, yukarıda özgün yapısını tümüyle koruduğu belirtilen iki örnekte olduğu gibi kuzey duvarı boyunca uzanır. 1940 yılında inşa edilen Arıkaya Mahallesi Camii'ndeki uygulama ise farklıdır ve Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerindeki yaygın uygulamanın tipik bir örneğidir. Bu camide mahfil, ana mekanın üç çeperini “U” biçiminde sarak yerleştirilmiştir.

• Buna göre Değirmendere Vadisi için kuzey duvarı boyunca uzanan ve buraya, ana mekanda girişin sağında ya da solunda yer alan bir merdivenle çıkılan, ana mekanla sınırlı olan, son cemaat mahalli üzerine uzamayan bir mahfil kullanımının standart olduğu söylenebilir.

• Bunun dışında son cemaat mahalli olmayan ve 1940 yılı sonrasında inşa edildiği bilinen camilerden Çayırar Mahallesi Camii dışındakilerde mahfil merdiveni doğal olarak ana mekandaki yerlerini korurlar.

• Mahfil ve son cemaat yerleri müdahale görmüş tüm örneklerde ise mahfil merdiveni ya son cemaat mahalline ya da doğrudan dışarı alınmış, mahfile bağımsız ulaşım olanaklı kılınmıştır.

Örtü/tavan

• Özgün örtüsünü koruduğu anlaşılan tüm camiler (Galyan Vadisi'nde; Bahçekaya Köyü Camii, Arıkaya Mahallesi Camii, Ormanıcı Köyü Camii, Cinalı Köyü Camii, Değirmendere Vadisi'nde; Esiroğlu Merkez Camii, Işıklar Köyü Camii, Akmesic Köyü Camii, Kaynarca Köyü Camii, Hamsiköy Vadisi'nde ise; Güzelce Köyü Camii, Çatak Camii ve Başar Köyü Camii) dört omuzlu çatı ile örtülmüştür.

• Diğer camilerde ise (Galyan Vadisi'nde; Çamkonak Köyü Camii, Çayırar Mahallesi Camii ve Değirmendere Vadisi'nde; Karşıyaka Camii) kırma çatı kaldırılıp yerine betonarme kubbe inşa edilmiştir.

• Özgün durumunu tümüyle muhafaza ettiği belirtilen Işıklar Köyü Camii ve Akmesic Köyü Camii'nde tavan düzeni kademeli tavan göbeği biçimdedir.

• Değirmendere Vadisi'ndeki 1860 tarihli Esiroğlu Merkez Camii ile 1950 tarihli Kaynarca Köyü Camii'nin tavanı ise ahşap gizli kubbelidir ve neredeyse tümüyle aynıdır.

• Diğer camilerde ise tavan sistemi çitakarı göbeklidir.

• Bunlar arasında Bahçekaya Köyü Camii'nin örtü sistemi ise tümüyle farklıdır ve kiliselerin örtü sistemini çağrıştırır. Kiliseden dönüştürüldüğünü bildiğimiz aynı vadideki (Galyan Vadisi) Oğulağaç Köyü Camii ile ciddi benzerlikleri vardır. Oğulağaç Köyü Camii'nde ortada dört ayağa oturan gizli bir kubbe varken, bu camide yine ortada dört ayağa oturan bir tonoz dikkat çekicidir. Bu ve benzeri sıradışı uygulamalar dikkate alındığında bu yapının kapsamlı bir müdahaleyle camiye dönüştürülmüş olabileceği düşünülebilir.

Malzeme/yapım tekniği

- Tüm camiler düzgün, kaba yonu ya da moloz taş örgülü; özgün durumunu koruyan camilerde mahfil bölümleri ise ahşap direkli ve ahşap döşemelidir. Ahşap malzemeye dış kabukta rastlanmaz.

- Son cemaat mahal direkleri, kemerli olanlarda taş (Galyan Vadisi'nde Çamkonak Köyü Camii ve Bahçekaya Köyü Camii), düz olanlarda ise (Değirmendere Vadisi'nde Işıklar Köyü Camii ve Akmesic Köyü Camii) ahşaptır.

- Camilerde, özellikle kiliselerden devşirilmiş malzeme kullanımı bu vadi için olağandır. Galyan Vadisi'nde Arıkaya ve Ormaniçi Köyü Camileri buna örnek gösterilebilir.

2.3. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri

Solaklı Deresi Vadisi, 28 cami/mescit ile bölgenin bugüne ulaşmış en fazla geleneksel camisini barındıran vadisi olma özelliğine sahiptir. Hemen doğusundaki Baltacı Deresi Vadisi'nde bu sayı 10'dur. Özellikle Solaklı Vadisi'nin dikkati çeken en belirgin özelliklerinden birisi yaygın bir mektep/medrese geleneğinin var olmasıdır. Bu gelenek her iki vadinin sosyal yapısının öylesine köklü bir parçası olmuştur ki söz konusu camilerin önemli bir bölümünde caminin ya müştemilatı ya da bünyesi içerisinde özel olarak ayrılmış ve düzenlenmiş medrese/mektep odalarına rastlanır. Bunların bir başka belirgin özellikleri ise camilerin giriş bölümlerinde sosyalleşme amaçlı düzenlenmiş donatıların varlığıdır.

Son cemaat mahalli

- Bölgede son cemaat mahalli olmayan camiler vardır. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi'nde Ballica Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camii, Bölümlü Büyük Mahalle Camii, Taşçılar Köyü Merkez Camii, Tüfekçi Köyü Merkez Camii, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camii, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camii, Taşkiran Köyü Camii ve Taşlıgedik Köyü Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sarayköy Camii, Sıraağaç Köyü Camii, Dağönü Köyü Eski Camii ve Ağaçseven Köyü Camii'dir. Bu camilerde son cemaat mahalli inşa edilmemelerini gerektiren belirgin bir gerekçe tespit edilememiştir.

- Dört cami, özgün durumlarını yitirici müdahaleler geçirmiş oldukları için son cemaat mahallerinin varlıkları ya da biçimleri konusunda bilgi vermezler. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi'nde Ballica Beldesi Büyük Mahalle Camii, Akköse Köyü Merkez Camii, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camii ve Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Kurtuluş Mahallesi Camii ile Kireçli Köyü Camii'dir.

- Osmanlı merkezi mimarlık pratiklerinde, son cemaat mahallinin yaygın (biçimini ve konumunu kimi örneklerde sürdürmese dahi, en azından) işlevini sürdürdüğü düşünülen bir mekanı bünyesinde barındıran camiler: Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camii, Bölümlü Mithat Paşa Camii, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii, Gürpınar Hacı Bayramlı Camii, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camii, Günebakan Camii, Merkez Güney Mahallesi Camii, Kondu Camii, Ormancık Köyü Merkez Camii, Akdoğan Köyü Camii, Akpınar Mescidi, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Kabataş Köyü Merkez Camii, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii ve Yukarı Kumlu Köyü Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sugeldi Köyü Camii, Dereyurt Köyü Camii, Sarmaşık Köyü Camii ve Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camii'dir (Resim 4).

- Bunlar arasında, son cemaat mahallerinin klasik konum ve işlevini tekrar ederek inşa edilmiş, yani caminin kuzey duvarı önüne yerleştirilmiş bir yarı açık ya da kapalı mekan düzenlemesi olan camiler: Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Mithat Paşa Camii, Gürpınar

Hacı Bayramlı Camii, Kondu Camii, Ormancık Köyü Merkez Camii, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Kabataş Köyü Merkez Camii ile Yukarı Kumlu Köyü Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sugeldi Köyü Camii'dir.

Resim 4. Kondu Camii (Solaklı Deresi Vadisi), 1224 (M. 1809-10)

• Klasik konum ve işlevli, yani özgün yapısında yapının kuzey kenarı boyunca uzanan bir son cemaat mahalli olan ve bu mekanın üzerine mahfil bölümü uzayan camiler vardır. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Mithat Paşa Camii, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Yukarı Kumlu Köyü Camii'dir. Baltacı Deresi Vadisi'nde ise yoktur.

• Solaklı Deresi Vadisi'nde son cemaat mahalli iki kat yükselerek saçakla sonlanan tek cami Ormancık Köyü Merkez Camii'dir. Baltacı Deresi Vadisi'nde bu biçimde cami örneğine rastlanmamıştır.

• Son cemaat mahalli bağlamında bir başka örneği bu bölümün üzerine mahfil balkonu uzayan camiler oluşturur. Solaklı Deresi Vadisi'nde Kondu Camii, Zincirlitaş Köyü Merkez Camii, Kabataş Köyü Merkez Camii bu tipte inşa edilmiştir. Baltacı Deresi Vadisi'nde ise sadece Sugeldi Köyü Camii'nde böyle bir düzenlemeyle karşılaşılmıştır.

• Solaklı ve Baltacı Dereleri Vadileri'nde son cemaat mahalli biçimlenmesi bağlamında en özgün camiler bu mekanın bir "dış sofa" gibi kurgulandığı örneklerdir. Bu tür yapılarda bu mekan artık, geç gelen cemaatin namaz kılması için ayrılan bir yer olmaktan çıkarak, bir geçiş

ve donatılarıyla birlikte bir sosyalleşme mekanına dönüşmüştür. Bu mekandan artık -klasik işleviyle- bir “son cemaat mahalli” olarak bahsetmek olanaksızdır. Bu camilerde “yarı açık mekan” olarak kurgulanan sofa, ana mekanın -mihrap duvarı dışında- herhangi bir duvarına bitişik olabilir. Dolayısıyla klasik cami şemalarında olduğunun aksine ana mekana giriş mihrap aksı üzerinden çoğu durumda olmaz.

- Kimi örneklerde ise bu sofaya açılan oda ya da odalar vardır. Solaklı Deresi Vadisi’nde Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camii, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camii, Günebakan Camii, Merkez Güney Mahallesi Camii, Akpınar Mescidi ve Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii; Baltacı Deresi Vadisi’nde ise Dereyurt Köyü Camii ve Sarmaşık Köyü Camii bunlardandır.

- Sofaya açılan oda düzenlemesinin üst katta da tekrarlandığı bazı örnekler de vardır. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi’nde Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii; Baltacı Deresi Vadisi’nde ise Dereyurt Köyü Camii’dir.

- Yine son cemaat mahalli bağlamında yukarıda sözü edilen “dış sofa” düzenlemesinin “kapalı bir mekan” olarak kurgulandığı örnekler de dikkat çekicidir. Bu örneklerde bu bölüm birer giriş holu niteliğindedir; üst kata çıkan bir merdiven ile buraya açılan bir ya da birkaç odayı barındırır. Solaklı Deresi Vadisi’nde Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camii, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii, Baltacı Deresi Vadisi’nde ise Sarmaşık Köyü Camii bu tipolojide inşa edilen yapılardır.

Mahfil

- Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri’ndeki camiler mahfil kullanımları bağlamında birkaç sınıfta değerlendirilebilecek özellikler sergilerler. Bu sınıflandırma temelde, bir mahfil katının olup olmaması; mahfilin son cemaat mahalli üzerine uzaması ya da ana mekanla sınırlı kalması; mahfil katının bir ya da birden fazla kenar boyunca dönmesi; mahfil katına ulaşımın ana mekandan ya da doğrudan dışarıdan olması biçiminde çeşitlendiği söylenebilir.

- Bu çerçevede en yaygın uygulamanın mahfilin ana mekanın üç kenarı boyunca uzanan tipte olduğu söylenebilir.

- Son cemaat mahalli üzerine mahfil bölümü uzayan camiler sınırlıdır. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi’nde Bölümlü Mithat Paşa Camii, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Yukarı Kumlu Köyü Camii’dir. Baltacı Deresi Vadisi’nde ise yoktur.

- Solaklı Deresi Vadisi’ndeki Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camii, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camii, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camii’nin ise mahfil katı yoktur.

- Her iki vadide mahfil katına ulaşım ana mekana yerleştirilen merdivenle sağlanmıştır. Bu, neredeyse bölge kırsal camileri için standart uygulamadır. Ancak bazı özel düzenlemelerle mahfil katına ulaşımın ana mekan dışına taşındığı (doğrudan ya da bir merdivenle) özgün örnekler de dikkat çekicidir. Bunlar: Solaklı Deresi Vadisi’nde Bölümlü Mithat Paşa Camii, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii, Günebakan Camii, Merkez Güney Mahallesi Camii, Kondu Camii, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Kabataş Köyü Merkez Camii, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii; Baltacı Deresi Vadisi’nde ise Sugeldi Köyü Camii’dir.

- Son cemaat mahalli ve mahfil bölümü müdahale görmüş camilerde de ana mekandaki mahfil merdiveninin iptal edilerek son cemaat mahalline taşındığı dikkat çekicidir.

Örtü/tavan

- Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde *tüm camilerin üst örtüsü dört omuzlu çatıdır.*
- *Yaygın tavan örtüsünün kademeli tavan göbekli olduğu* söylenebilir.

• *Gizli kubbe uygulaması nadir de olsa her iki vadede de görülen* bir uygulamadır. Solaklı Deresi Vadisi'nin iki bağdadi gizli kubbeli camisinden birisi Ballica Beldesi Büyük Mahalle Camii, diğeri ise Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camii'dir. Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Kurtuluş Mahallesi Camii, Kireçli Köyü Camii ve Ağaçseven Köyü Camii bu vadinin bağdadi gizli kubbeli camileridir. Kireçli Köyü Camii'nin merkezi kubbenin dört kenarına yerleştirilmiş daha küçük bağdadi kubbeli tavan düzenlemesi söz konusu vadilerin çok kubbeli yegâne örneğini oluşturur.

• Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Kabataş Köyü Merkez Camii ise tümüyle sıradışı bir uygulamadır. İç duvar yüzeyleri yanında tavanı tümüyle sarıp sarmalayan kalemşi süslemeleri her iki vadi için de olağan tavan düzenlemesinin tümüyle dışındadır.

Malzeme/yapım tekniği

• Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri, *taş ve ahşabın cami beden duvarlarında birlikte kullanıldığı örneklerle doludur.* Bu bağlamda yapım tekniği de çeşitlilik gösterir. Tümüyle yığma taş, ahşap geçme ya da ahşap karkas sistemin kullanıldığı camiler yanında, kimi örneklerde yığma taş duvarlı zemin ya da bodrum kat üzerine ahşap geçme ya da ahşap karkas sistemle inşa edilmiş, göz dolmalı katlar görülür.

• Solaklı Vadisi'nde Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camii, Bölümlü Mithat Paşa Camii, Cumapazarı Serindere Camii, Merkez Güney Mahallesi Camii, Taşçılar Köyü Merkez Camii, Akdoğan Köyü Camii, Akpınar Mescidi, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camii, Uzungöl Filak Mahallesi Camii, Kabataş Köyü Merkez Camii, Taşkiran Köyü Camii ve Yukarı Kumlu Köyü Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sugeldi Köyü Camii, Sarmaşık Köyü Camii, Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camii *yığma taş ve ahşap geçme sistemin birlikte kullanıldığı* yapılardır.

• Solaklı Vadisi'ndeki Büyük Mahalle Camii ve Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii *yığma taş olarak inşa edilen beden duvarları üzerine mahfil katında ahşap karkas bir sistemle* inşa edilmiştir. Böyle bir sistemin kullanıldığı camiye Baltacı Deresi Vadisi'nde rastlanmaz.

• Solaklı Vadisi'nde Gürpınar Hacı Bayramlı Camii'nin *düzgün kesme taşlı beden duvarları önünde ahşap mahfil terası* vardır. Benzer bir uygulama Kabataş Köyü Merkez Camii'nde de görülür. Ancak burada mahfil terasına bakan duvar ahşap geçme sistemle inşa edilmiştir.

• Solaklı Vadisi'nde Uğurlu Kasabası Molla Ömer Mahallesi Camii, Günebakan Camii, Kondu Camii, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camii ve Zincirlitaş Köyü Merkez Camii; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Dereyurt Köyü Camii üç farklı sistemin *bir arada kullanıldığı* yapılardır.

- *Tüm camiler düzgün, kabayonu ya da moloz taş örgülü*dür.

• Özgün durumunu koruyan *camilerde mahfil bölümleri* ise ahşap direkli ve ahşap döşemelidir. Sadece Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Gürpınar Hacı Bayramlı Camii'nin zemin kat son cemaat mahal direkleri taş, diğerlerinin ise ahşaptır.

3. Değerlendirme

Her şeyden önce, batıda Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi ile başlayan, doğuda Baltacı Deresi Vadisi ile sonlanan ve kabaca 13 vadiye yayılan Trabzon bölgesi kırsal camilerinin, araştırma kapsamında zikredilen üç vadi grubu bağlamında belirgin bir tipolojik ayrışma gösterdikleri rahatlıkla söylenebilir. Bir başka deyişle Trabzon'un batısı ile doğusu arasında tek bir biçimsel, fonksiyonel ya da malzeme ve yapım tekniği bağlamında ortak bir kalıba oturtulabilecek bir kırsal cami geleneğinden söz etmek mümkün değildir. Bu ayrışmanın derinlemesine gözlemlendiği, tek bir kalıba sığdırılamayan bu çeşitliliğin, camilerin, özellikle son cemaat revak biçimlenmelerinde, mahfil kullanımlarında ve yapım tekniklerinde göze çarptığı, üç vadi grubuna yayılan tüm kırsal camiler için yegane ortak özelliğin ise dört omuzlu çatı ile sınırlı kaldığı peşinen söylenebilir.

Bu vadiler arasında, özellikle biçimsel ve fonksiyonel söz konusu ayrışmayı derinleştiren, mekansal kullanım bağlamında özgün denebilecek örnekler Solaklı Deresi Vadisi'nde kendisini gösterir. Ne son cemaat mahalli biçimlenmesi, ne mahfil kullanımı, ne de malzeme/yapım tekniği ilişkisi bu vadede olduğu kadar ne Akhisar/Ağasar Deresi, ne de Değirmendere Vadisi ve kolları camilerinde zengin bir biçimsel/fonksiyonel ilişki ağı içinde kendisini göstermez.

Örneğin Akhisar/Ağasar Deresi ve Değirmendere Vadisi camileri için ortak uygulama olan, giriş saçağını taşıyan beşik kemerli taş sütunlar ya da doğrudan çatıyı destekleyen ahşap direkli son cemaat revakı uygulaması Solaklı Deresi Vadisi'nde tek bir örnek dışında görülmez. Ya da özgün örneklerde mahfil bölümü asla son cemaat mahalline uzamaz. Bunun yerine, -ilginç bir biçimde 1940 sonrası inşa edilen camiler için karakteristik olan, bir son cemaat mahalli bulunmayan camiler bir kenara bırakılırsa- bu bölümün klasik biçimiyle inşa edilen camiler yanında, son cemaat mahalli üzerine mahfil bölümü uzayan ya da bu bölümün üzerinde mahfil terası bulunan camiler Solaklı Vadisi için karakteristik uygulamalardır. Yine Baltacı Deresi Vadisi'ndeki camilerle birlikte son cemaat mahallinin bir "dış sofa" gibi kurgulandığı örnekler diğer vadi gruplarında görülmez. Bu tür camilerde birer yarı açık mekan olan bu sofa, mekanın mihrap duvarı dışında herhangi bir duvarı önünde bulunduğu için, klasik cami şemasının aksine ana mekana giriş mihrap aksı üzerinden olmayabilir. Kimi örneklerde bu sofaya açılan ve çoğu mektep/medrese fonsiyonlu oda ya da odalar vardır. Bu sofanın kapalı bir mekan olarak kurgulandığı, içerisinde mahfil katına çıkan ahşap bir merdivenin olduğu ve bu mekana bir ya da birkaç odanın açıldığı, giriş holü özelliği gösteren örnekler de ilgi çekicidir. Bu tür yapılarda bu mekan artık geç gelen cemaatin namaz kılması için ayrılan bir son cemaat yeri olmaktan çıkarak bir geçiş ve sosyalleşme mekanına dönüşmüştür. Bir başka deyişle bu mekandan -klasik işleviyle- bir "son cemaat mahalli" olarak bahsetmek artık olanaksızdır.

Yine Akhisar/Ağasar ve Değirmendere Vadisi camileri için neredeyse ortak bir nitelik olan; kuzey duvarı boyunca uzanan ve buraya ana mekanda girişin sağında ya da solunda yer alan bir merdivenle çıkılan, ana mekana sınırlı kalan, son cemaat mahalli üzerine uzamayan bir mahfil kullanımı, Solaklı Deresi Vadisi camilerinde görülmez. Burada mahfil "U" biçiminde, ana mekana çeperlerinin üç kenarı boyunca uzanır. Diğer vadiler için de karakteristik olan mahfil merdiveninin ana mekanda yer alması kuralı, bu vadedeki bazı özgün örneklerde çiğnenmiştir. Bu tür yapılarda, caminin bulunduğu arazinin topoğrafik yapısına göre mahfil katına ya doğrudan, ya da dışarıdan ahşap bir merdivenle ulaşılır. Bu bağlamda mahfil katının özgün kullanımının anlaşılması için ufuk açıcı dört örnek Cumapazarı Serindere Mahallesi Camii, Bölümlü Mithat Paşa Camii, Merkez Güney Mahallesi Camii ile Kondu Camii'dir. Böyle bir kullanımın bu vadi dışındaki yegane özgün uygulamasına ise Fol Deresi Vadisi'ndeki Kayacan Köyü (1.) Camii'nde rastlanır.

Cumapazarı Bölümlü Serindere Mahallesi Camii'nde ana mekanla mahfil katı doğrudan ilişkilendirilmemiş, caminin doğu duvarındaki sofadan üst kattaki mahfil sofasına çıkan bir merdivenle bağlantı sağlanmıştır. Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü Camii, Dereyurt Köyü Camii ile Sarmaşık Köyü Camii'nde de benzer uygulamanın varlığı dikkat çekicidir. Yine Mithat Paşa Camii'nde mahfil katına çıkan merdivenin ana mekanla ilişkisinin dolaylı hale getirilişi; batı cephesine açılan bir kapıdan geçilen, ana mekanla da ilişkili bir hole mahfil merdiveninin yerleştirilişi, mahfil katının kullanım niteliğinin anlaşılması bakımından bir başka ilgi çekici uygulamadır. Gerek Merkez Güney Mahallesi Camii, gerekse de Kondu Camii'nde ana mekanda yer alan dar ve oldukça dik mahfil merdivenleri de bu bağlamda dikkate değerdir. Söz konusu iki caminin mahfil katına, arazinin eğimli yapısından da faydalanılarak dışarıdan doğrudan birer girişin verilmiş olması da dikkate alındığında, kalabalık cemaatin tahliyesi, ancak daha ağırlıklı olarak, olasılıkla kadınlara ayrılmış bu mekanın belirgin bir mahremiyet kaygısıyla kurgulandığı söylenebilir. Kondu Camii'nde, mahfil katının zemin katla ilişkisini kontrollü hale getiren, mahfil merdiveninin üzerini örten bir kapağın varlığı ise, bu yargıyı destekleyen en özgün uygulamadır.

Son cemaat mahalli ve mahfil katı biçimlenişi bağlamında Trabzon'un batısındaki Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi ile doğusundaki Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri arasındaki derin farklılıkların yapım tekniğinde de gözlendiği rahatlıkla söylenebilir. Batıdaki söz konusu vadi gruplarında gözlenen camilerin beden duvarlarında malzeme ve yapım tekniğindeki tekdüzelik, Trabzon'un doğu çeperlerinde zengin bir çeşitliliğe dönüşür. Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi, Fol Deresi Vadisi ile birlikte Trabzon'un hemen bitişiğindeki Değirmendere Vadisi ve kollarında bu bağlamda yegane çeşitlilik beden duvarlarının düzgün, kaba yonu ya da moloz taşlarla inşa edilmiş olmasıdır. Oysa Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde, sadece taş malzemeyle inşa edilen camiler yanında yığma taş ve ahşap geçme, ya da yığma taş/ahşap geçme/ahşap karkas sistemin birlikte uygulandığı ve doğal olarak cami ana kitlesini tekdüzelikten kurtaran bir niteliğe kavuşturan uygulamalar dikkat çekicidir.

Trabzon'un doğu ile batı kanadındaki kırsal camilerde söz konusu bağlamlarda görülen derin ayrıışmaların tavan ve örtü biçimlenmelerinde kendisini hissettirdiği söylenemez. Aksine, bu bölgedeki tüm özgün kırsal camilerin plan şeması, malzeme çeşitliliği ve yapım tekniği ne olursa olsun üst örtüsü dört omuzlu kiremit çatıdır. Ancak Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'ndeki camilerde, diğer vadi gruplarındaki örneklerle karşılaştırılamayacak boyutlara ulaşan bir geniş saçak uygulaması dikkat çekicidir ve bu bağlamda vadiler arasındaki yegane derinlemesine fark budur.

Bölgenin ilgi çekici tavan düzenlemelerinden olan gizli kubbe uygulaması her üç vadi grubunda da seyrek de olsa kendisini gösterir. Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi'nde Düzköy Camii'ndeki çoklu ve "merkezi" gizli kubbe uygulamasının; Çamlık Deresi Vadisi'nde Vardallı Köyü Camii'ndeki dört sütuna oturan ve bağdadi tonozlarla çevrili uygulamanın farklı ve bu sistemin söz konusu bölge bağlamında sınırlarının zorlandığı örnekler olma özelliği taşıdığı söylenebilir. Çıtakarı ya da kademeli tavan göbeği ise bölgenin ağırlıklı ve hemen her vadiye görülebilen tavan düzenlemesidir.

Kaynakça

- Bilgin, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, (İstanbul: Sürmene Belediyesi, 1990).
- , *Doğu Karadeniz 'de Bir Derebeyi Ailesi Sarıalâdeler (Sarallar)*, (Trabzon: Serander, 2006).
- Emecen, Feridun, "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006), s. 45-54.
- , *Doğu Karadeniz 'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi, Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, (Trabzon: Serander, 2010).
- Kazaz, Emriye, *Trabzon Yöresi Kırsal Cami Geleneği*, (Devam Eden Doktora Tez çalışması, Trabzon, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Meeker, Michael E., İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, *Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz 'de Osmanlı Mirası*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).
- Umur, Hasan, *Of ve Of Muharebeleri*, (İstanbul: Güven Basımevi, 1949).
- , *Of Tarihine Ek*, (İstanbul: ?, 1956).
- Sümerkan, Mustafa Reşat, *Biçimlendiren Etkiler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon: 1990).
- , "Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı", *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 1991), s. 173-184.

MİMARLIK VE SANAT TARİHİ CİHETİNDEN TRABZON AHŞAP CAMİLERİ

*İsmail HACIAHMETOĞLU**

Bu tebliğin esasını¹ Trabzon kırsalında kaim tamamen ahşaptan mamûl, “çantı, geyme, dizme” yahut “düzma”² diye tabir olunan teknikle vücuda getirilmiş camiler teşkil etmektedir. Trabzon havâlisinde dini, Sosyal ve kültürel hayatın rahatlıkla temaşa edilmesine imkân tanıyan tarihi hüviyette pek çok köy camisi ve mescidi bulunmaktadır. Farklı usullerin³ kullanımıyla inşa edilmiş olan bu eserlerin yekûnu 71 adettir. Tüm bu yapıların sanat ve mimari karakterlerinin tarif edilip genel özelliklerinin ortaya konulması tebliğ süresini ve metin için tahsis edilen bölümü aşacağı muhakkaktır. Bu zaviyeden hareketle işlenilecek konu; tatbik edilen mimari ve tezyini anlayışı bölgedeki kırsal cami mimarisinin genel hususiyetlerini taşıyan “çantı” tekniğindeki mabetlerle sınırlandırılmış, diğerleri mevzu dışı bırakılmıştır.

Trabzon'daki ahşap camiler sahip oldukları hususiyetleriyle Anadolu'daki Türk-İslam Cami mimarisi ve sanatları içerisinde mühim bir mevkii temsil etmektedirler. Çünkü ahşap mabetler ve ağaç işçiliğine dayalı ürünler İslam Sanatlarının daima dikkati çeken, alâka uyandıran bölümlerindendir. İslamiyet'in ilk dönemlerindeki cami ve mescitler basit ve sade tasarlanmış, kapalı kısım ve avludan ibaret bir plana sahipti. Kapalı mekânların üzeri ahşap direklerle taşınan toprakla örtülüydü. Bu şema bir süre böyle devam etmiş akabinde yeni kültürler ve farklı milletlerle temas neticesinde cami planlarında ve kullanılan malzemelerde de

* Öğretim Görevlisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk-İslam Sanatları Tarihi, ismail.haciahmetoglu@erdogan.edu.tr

- 1 Sempozyuma bu tebliği sunmam değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Ali FİDAN'ın ısrarlı teşvikleriyle olmuştur. Gösterdiği ilgiden ve katkılarından ötürü kendilerine müteşekkirim. Bildiride esas alınan eserlerin yerlerinde görülüp incelenmesinde rehberliklerinden ve desteklerinden fazlasıyla istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Erdal KAYA, Dursun GÜVEN ve Ekrem KIRMACI Beyefendilere de şükranlarımı arz ederim. Geleneksel tarzdaki ahşap inşai usuller ve kavramlar hakkında bilgilerinden ziyadesiyle faydalandığım fakültemiz mensuplarından Arş. Gör. Muhammet Hanefi SULUOĞLU'na da teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 Bahis mevzuu bu teknik; genellikle 4-5 cm kalınlığında, 20-22 cm eninde, uzunlukları farklı olabilen kereste şeklindeki tahta parçaların yatay vaziyette üst üste bindirilerek birbirine monte edilmesi işlemidir. Tahtalar “boğum” denilen birleşme yerlerinden inceltilerek birbirine geçirilir ve çivi kullanılmaz. Sanat Tarihi terminolojisinde “çantı” ismiyle anılırken (bkz. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2005), s. 56. Trabzon ve Rize de “yığma”, Trabzon'un batı cihetinde kalan ilçelerde “dizme”, Acara bölgesinde de “düzma” diye tabir edilmektedir. Ayriyeten Çaykara ve Dernekpazarı ilçelerinde de “geyme” olarak adlandırılmaktadır.
- 3 Bu usuller şu şekilde tasnif edilir: Ahşap Yığma (Çantı) Camiler, Kâgir Camiler, Ahşap Hatıllı Camiler ve Taş-Ahşap (Karma) Malzemeli Camiler (geniş bilgi için bkz. Mehmet Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, (Ankara: 2009), s. 119-125.

değişim gerçekleşmiştir.⁴Türklerin İslamiyet'e girmesiyle ahşap malzemenin cami mimarisindeki kullanımı gelişme kat etmiştir. Türk-İslâm âlemindeki ahşap camilerin ilk temsilcileri Karahanlı ve Gazneli devletleri dönemine kadar gitmektedir.⁵ Anadolu'da yer alan ahşap camiler hem nitelik hem de sayıca, İslâm coğrafyasında mevcut ahşap mabetlerin zengin örnekleri olarak temayüz etmektedirler. Menşei itibariyle Orta Asya tesirlerini hissettirmekte,⁶ yerel unsurlarla kaynaşıp fonksiyonel ve estetik açıdan yeni görünümlere bürünmüşlerdir.⁷ Bunun yanı sıra, İnşa edildikleri devrin ihtiyaç ve sanat anlayışlarını da ihmal etmeden mimarlık âlemi içerisinde kendilerine ait bir yer edinmişlerdir.

Anadolu'nun ilk ahşap camisi Karadeniz bölgesinde Samsun'da inşa edilmiştir.⁸ Orman alanlarının bu bölgede bol olmasından ötürü ahşap camiler; İzmit ve Sakarya'dan Gürcistan Acara bölgesine kadar geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bahis mevzuu bu satıhta Selçuklu ve Beylikler devri anane ve geleneğine bağlı kalındığı gibi coğrafi, beşerî ve kültürel etkenlerden dolayı bölgesel nitelikte yeni modeller ortaya konularak çok sayıda eser inşa edilmiştir.⁹

Doğu Karadeniz Bölümü ise ahşap cami seyrinin sağlam bir parçası hükmündedir. Bilhassa Osmanlı devletinin son devir ahşap mimari ve tezyinat anlayışının mahalli bakışla zenginleştirilerek icra edildiği başarılı örneklerle sahiptir. Trabzon bu estetik ve mimari yaklaşımın Rize, Artvin ve Acara cenahına intikalini sağlayan mühim bir köprü intibasını vermektedir. Dolayısıyla asırlar boyu süre gelen Türk-İslâm ahşap işçiliğinin sanat ve estetik boyutunun bölgedeki seyrinin ve seviyesinin tayin ve tespitine zaruret olup mimari tarihimizin bir kısmına ışık tutması bakımından tetkik edilmeleri oldukça önem arz etmektedir.

Yöre camileri hakkında muhtelif dönemlerde birçok araştırma yapılmıştır. Emek mahsulü olan bu tetkikatların bir kısmı bireysel, bazıları da resmi kurumların yakın alâka ve desteğiyle neşredilmiştir.¹⁰ Bahis konusu yayınlar Trabzon kırsalındaki camiler hakkında zengin malûmat vermekte, genel bir değerlendirme yapmaya da imkân tanımaktadır. Son yıllarda artış gösteren ve özellikle Marmara ile Karadeniz bölgelerindeki ahşap camileri içeren çalışmalarla birlikte Trabzon'daki ahşap mabetleri daha geniş bir perspektifle karşılaştırma kolaylığı sağlayan yayınlarda mevcuttur.¹¹ Buna mukabil bu çalışmalar dahilinde Sanat Tarihi

4 Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, (Ankara 1965), s. 9.

5 Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, (Ankara: 1973), s. 8'den Katharina Otto-Dorn, "Seldschukische Holzsaulenmoscheen in Kleinasien", *AusderWelt der Islamischen Kunst*, (Festschrift Ernst Kühnel, Berlin, 1957), s. 84-85; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, (Ankara: 1978), s. 123; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, (İstanbul: 1993), s. 131.

6 Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi*, s. 8.

7 Haşim Karpuz, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, (1990), s. 285.

8 Bahsedilen Camii M.1206 tarihli Samsun-Çarşamba ilçesi Gökçeli Camiidir (geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, (İstanbul: 2004), s. 26.

9 Haşim Karpuz, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, (1989), s. 37-45.

10 Murat İren, "Çaykara-Dernekpazarı Güney Kondu Mahallesi Camii", *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, S. 5, (1983), s. 165-174; Karpuz, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", s. 37-45; Karpuz "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler", s. 285; Haşim Karpuz, "Of İlçesinde Ağaçlı Köyü Camii", *Lale*, S. 8, (1992), s. 21-24; Mustafa Reşat Sümerkan – İbrahim Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, C. 1, (Trabzon: 1999); Mehmet Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, (Ankara: 2009); Mehmet Yavuz, "Doğu Karadeniz Camilerinde Bezeme Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Volume 2/6, (Winter 2009), s. 306-322.

11 Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630–805 (1230–1402), (İstanbul: 1966); Yusuf Çetin, "Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Çantı Camii: Sakarya Büyük Tersiyi (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi camii ve Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 18, (2007), s. 1-15; Yılmaz

disiplini açısından kabul edilebilecek birkaç mühim özellik tespit edilip değerlendirmeye alınsa da bazı hususlar herhalde yayımlandıkları dönemin şartlarından ve imkânlarından olsa gerek eksik kalmıştır.

Mevcut neşriyat esas alınarak ve saha çalışmasında elde edilen bilgiler de devreye sokularak Trabzon'daki ahşap camiler Mimarlık ve Sanat Tarihi perspektifinden irdelenip genel bir karşılaştırma ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Eserlerin tek tek tarif ve tasnifine girilmeyecektir. Değinilmesi ve vurgulanması icap eden bazı özel yönleri geneli bozmayacak, teferruata girilmeyecek biçimde ele alınacaktır. Şu noktalara dikkat çekmek tebliğin amacıdır:

Yeni kabul edilebilecek bulgulara işaret edilerek, yöre camilerinin sanatsal zenginliğini vurgulamak,

Türk-İslam coğrafyası içerisindeki mimarlık ve sanat eserleri arasındaki konumunu netleştirmek,

Sadece sanat tarihçileri ve mimarlar değil tarihçiler, kültür ve halk bilimi araştırmacıları, ilahiyatçılar ve turizmcilerinde dikkatlerini cezbetmek,

Yörenin kültürel dokusunun ve zenginliğinin tanıtımına katkıda bulunmak,

Gelecekte yapılacak projelere bir nebze olsun alt yapı oluşturmak,

Camilerin sahip oldukları değerlerinin turizm açısından önemini hatırlatmak,

Eserlerin genel problemlerine dikkat çekilerek yıkılmakta veya tamire muhtaç olanların korunmalarına yönelik tavsiyeler sunmak,

Toplumsal duyarlılığı artırmak,

Ve ecdada olan sadakati yerine getirmektir.

Şimdilik tespit edilebildiği kadarıyla Trabzon vilayet genelinde ahşabın tek başına kullanımıyla yapılmış cami ve mescitlerden 7 tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Bu eserler 1813 ila 1900 yılları arasındaki zaman diliminde inşa edilmiş olup il merkezinin doğusunda kalan Çaykara, Of, Sürmene ve Hayrat ilçelerine bağlı mahallelerde yoğunlaşmaktadır. Söz konusu eserlerin isimleri ve inşa tarihleri şöyledir:

Can, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14-15, (2003), s. 117-134; Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, Eyüp Nefes, "Samsun'da Ahşap Bir Osmanlı Eseri, Ayvacık/Tiryakioğlu Camii", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, S. 28, s. 117-134; Yılmaz Can, "Samsunda Bulunan İki Önemli Ahşap Eser: Gökçeli ve Bekdemir Camileri", *Samsun Araştırmaları*, 3. Kitap, (Samsun: 2013), s. 23-41; Ahmet Ali Bayhan, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çanti) Camiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Volume 2/7 (Spring 2009), s. 55-84; Mehmet Yavuz, "Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, (09-11 Ekim 2008), C. II. Ankara, s. 282-294; Eyüp Nefes, "Giresun'da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii: Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.3, C. IX, (2009), s.187-209; Eyüp Nefes-Recep Gün, "Giresun Çamoluk İlçesi Sarpkaya Köyündeki Ahşap Sütunlu Bektaş Bey Camii", *Vakıflar Dergisi*, S. 36, (2011), s. 137-154; Eyüp Nefes, "Giresun'da Dolma Gözlü Bir Camii: Bulancak Ezeltere Köyü Camii", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dini Hayat Sempozyumu Bildirileri*, (Giresun: 2013), s. 443-450; Haşim Karpuz, *Rize*, (Ankara: 1992); Orhan Terzioğlu, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, (İzmir: 2008); Osman Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, (Ankara: 1999).

- 1- Çaykara Uzungöl Filak Mah. Camii(1813)¹²
- 2- Dernekpazarı Güneykondu Mah. Camii(1819)¹³
- 3- Hayrat Dereyurt Mah. Camii(1832)¹⁴
- 4- Of Bölümlü Fatih Mah.Kaban Mescidi(1868)¹⁵
- 5- Çaykara Çamlıbel Mah. Merkez Camii(1887-1888)¹⁶
- 6- Sürmene Çamburnu Kuşluca Mah. Camii(19.yy)¹⁷
- 7- Çaykara Ataköy Mah. Tuna(Lugur) mevkii Mescidi(1900).¹⁸

Trabzon yöresi ahşap camileri plân itibariyle birbirleriyle yakın benzerlik içerisindedirler. Yapılar kareye yakın dikdörtgen plânlıdır. Küçük ebatlı olup giriş cephesine göre düzenlenmiş son cemaat mahallinden ibarettir. İç mekânda “U” şeklinde mahfil katı yer almaktadır.¹⁹ Mahfilin ortasından ileri doğru müezzin köşkü çıkıntı yapmaktadır. Harim, düz dam ile örtülüdür. Bahis mevzuu bu dam camilerde kare şekilli içeri doğru çökertilmiş tavan göbekleriyle hareketlendirilmişken mescitlerde düz olarak bırakılmıştır. Bu plân düzenlemesi birkaç hususiyet dışında başta Doğu Karadeniz Bölümü olmak üzere tüm Karadeniz Bölgesi sathında kırsal kesimdeki ahşap camilerin genel karakteristiğidir.²⁰

- Kastamonu Çatalzeytin Çağlar Köyü Camii (1775.yy)²¹
- Artvin Borçka Fındıklı Köyü Camii (18.yy)²²
- Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii (1826)²³
- Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii (1853-57)²⁴
- Samsun Ayvacık Tiryakioğlu Camii (1867-68)²⁵
- Artvin Murgul Erenköy Camii (1863)²⁶
- Ordu Çaybaşı Yeni Cuma Camii (1863-64)²⁷
- Rize Fındıklı Meyveli Camii (1871)²⁸

12 Karpuz, “Trabzon’un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler”, s. 283.

13 Mehmet Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı’nda Geleneksel Köy Camileri, (Ankara: 2009), s. 91-97.

14 Sümerkan- Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, s. 37-38.

15 Sümerkan- Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, s.59.

16 Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı’nda Geleneksel Köy Camileri, s. 46-50.

17 Sümerkan- Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, s. 64-65.

18 Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı’nda Geleneksel Köy Camileri, s. 66-68.

19 Mescitlerde mahfil katı mevcut değildir.

20 Ordu ve Samsun illerindeki camilerin bir kısmı muhtelif yönlerden revak sistemiyle çevrilmiştir. Bkz. Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 74; Ahmet Ali Bayhan, “Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Volume 2/7, (Spring 2009), s. 72.

21 Can, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 121-122.

22 Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, (Ankara: 1999), s. 173.

23 Haşim Karpuz, “Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii”, *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, (Konya: 19939, s. 253-262.

24 Karpuz, *Rize*, s. 62-63.

25 Nefes, “Samsun’da Ahşap Bir Osmanlı Eseri, Ayvacık/Tiryakioğlu Camii”, s. 117-134..

26 Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, s. 188.

27 Bayhan, “Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler”, s. 78, çiz. 3.

28 Karpuz, *Rize*, s. 56.

Ordu Eski Asak Camii (19.yy'ın sonu)²⁹ söz konusu plan kuruluşunun bazılarıdır. Trabzon yöresi camileri de tatbik edilen şemanın bu bölgedeki tezahürüdür. Bu haliyle Karadeniz'deki tarihi hüviyetteki ahşap camilerin plân düzenlemesini sergilemeleri ve devam ettirmeleri açısından ehemmiyet arz ederler.

Anlaşılabileceği üzere camilerin bünyesi ahşaptan vücuda getirilmişlerdir. Bunun yanısıra taş malzemeye de tesadüf edilir. Ahşap, çam yahut kestane ağaçlarından mamul olup harimi oluşturan beden duvarları ve örtü sisteminde kullanılmıştır. Taş malzeme meyilli sahalarda, arazinin tesviyesi ile oluşan alanda caminin subasman seviyesine kadarki kısımda kullanılarak harime zemin teşkil etmektedir. Karadeniz bölgesindeki ahşap camilerde de ahşap ve taş malzeme kullanımı Trabzon'daki eserlerle tıpatıp benzerdir. Bu uygulama “çanti” camilerde külliye takip edilen yöntemdir.

Camilerin inşa tarzı, 4-5 cm kalınlığında, 20-22 cm eninde, farklı boylarda ama muntazam düzenlenmiş ahşap perdelerin yatay biçimde üst üste yığılması ve çivi kullanılmaması esasına dayanır. Duvarlar köşelerde geçmeli şekilde örülerek birleştirilir. Bu uygulamanın neticesinde de köşelerde çıkıntılar hâsıl olur. Eserlerin bu teknikle yapılması genel ve yerel olarak farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Doğu Karadeniz'de; Trabzon'un Of, Dernekpazarı ve Çaykara ilçelerinde “geyme”, Şalpazarı ilçesi ve havalisinde “dizme” denilirken Gürcistan Acara bölgesinde “düzma” diye tabir edilmektedir Sanat Tarihi literatüründe ise “çanti” ifadesi kullanılmaktadır.³⁰ Beden duvarlarının inşasında tatbik edilen bu tür işlemler Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde de ahşap malzemenin bolluğuna nispetle yaygın olarak tercih edilen bir sistemdir. Özellikle köylerde hem sivil mimari hem de dini mimari eserlerde buna sıkça tesadüf edilmektedir.

Esasen bahis mevzuu bu yapım usulü, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Karadeniz Bölgesinde filizlenip³¹ Beylikler zamanında kökleşerek Osmanlı devletinin erken devirlerinden itibaren yaygınlaşmasıyla Sakarya'dan – Acaristana kadar geniş bir coğrafyada inşai anane haline gelmiştir.

Samsun Çarşamba Gökçeli Camii (1206)³²

Sakarya Merkez- Büyük Tersiye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi Camii (1326-1359 arası)³³

Sakarya Kaynarca- Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şey Muslihuddin Camii (14.yy)³⁴

Kastamonu Tosya Gedikli Camii (1792-93)³⁵

Kastamonu Çatalzeytin Çağlar Köyü Camii (1775.yy)³⁶

Artvin Borçka Fındıklı Köyü Camii (18.yy)³⁷

Artvin Borçka Düzköy Merkez Camii (1850)³⁸

29 Bayhan, “Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çanti) Camiler”, s. 81, çiz. 6.

30 Metin Sözen- Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2005), s. 56.

31 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s.26.

32 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 15-26.

33 Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630–805 (1230–1402)*, (İstanbul: 1966), s. 124.

34 Yusuf Çetin, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Camii: Sakarya Büyük Tersiye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi Camii ve Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Muslihuddin Camii”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.18, (2007), s. 1-15.

35 Can, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 119-121.

36 Can, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 121-122.

37 Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, s. 173.

38 Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, s. 176.

Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii (1853-57)³⁹

Rize Güneysu Kibleadağı Camii (1862)⁴⁰

Artvin Murgul Erenköy Camii (1863)⁴¹

Ordu Çaybaşı Yeni Cuma Camii (1863-64)⁴²

Ordu Çaybaşı Çayır Camii (1864-1871 arası)⁴³

Rize Fındıklı Meyveli Camii (1871)⁴⁴

Rize Güneyce Hacı Şeyh Camii (1887)⁴⁵

Batum Kvirike Camii (19. yy'ın yarısı)

Ordu Fatsa Aşağı Yavaş Köyü Camii (19.yy sonları)⁴⁶

Sinop Boyabat Derepazarı Camii (1800'ler)⁴⁷

İsmi geçen bu camiler çantı nizamı ile tertip edilen misallerin bir kısmı olup mevcudu oldukça fazladır. İnşai geleneğin mahsulü olan bu eserler mimari birikimin geldiği seviyeyi ve inşaat kabiliyetini de gözler önüne serer. Trabzon Bölgesi camileri de Anadolu'da eski devirlerden süregelen inşa tarzındaki genel âdetten kopmayarak bu yapım usulünün olgun ve başarılı örnekleri olup bu yöntemi günümüze taşıyan bir vesika hüviyetindedirler.

Camiler bulundukları mahalden rahatlıkla sökülüp başka bir yerde asli suretine uygun biçimde inşa edilme özelliğine sahiptirler. Eserler, nüfusun artması ve cemaate yetmemesi sebebiyle yenisinin yapılma isteğine bağlı olarak tamamen yıktırılmayıp ihtiyacı olan başka köylere veya mahallelere naklediliyordu. Başka bir durumda ise heyelan ihtimali, afet sonucu veyahut yol genişletme maksadıyla caminin yeri değiştirilebiliyordu. Bütün bunların gerçekleştirilmesi inşai usulün caminin nakledilmesine imkân tanınmasından kaynaklanıyordu. Trabzon da bu tür taşınmış ve yeniden inşa edilmiş camilere rastlanıldığı gibi benzer hususiyet Karadeniz Bölgesi'nde de tezahür etmektedir.

Dernekpazarı Güneykondu Mah. Camii (1819)

Hayrat Dereyurt Mah. Camii (1832)

Of Bölümlü Fatih Mah.Kaban Mescidi (1868) sökülüp başka bir mevkie nakledilen eserlerdir.

Samsun Kavak Bekdemir Köyü Camii (1596-1599)⁴⁸

Rize Hemşin Bilenköy Camii (18.yy)⁴⁹

Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii (1826)⁵⁰

39 Karpuz, *Rize*, s. 62-63.

40 Orhan Terzioğlu, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, (İzmir: 2008), s. 25-27.

41 Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, s. 188.

42 Bayhan, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", s. 78.

43 Bayhan, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", s. 79.

44 Karpuz, *Rize*, s. 56.

45 Karpuz, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", s. 39-40.

46 Bayhan, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", s. 67.

47 Can, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", s. 118.

48 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 34, 74.

49 Karpuz, *Rize*, s. 61.

50 Karpuz, *Rize*, s. 50.

Rize Güneysu Kibleadağı Camii (1862)⁵¹

Rize İkizdere Çamlık Köyü Camii(19.yy sonları)⁵²

Rize Kalkandere Hüseyin Hoca Köyü Camii⁵³ ise bu konuya verilebilecek emsallerdir.

Trabzon ahşap camileri, Karadeniz Bölgesi camilerinde görülen değişik ve ilgi çekici bu uygulamaya ev sahipliği yapmalarından ötürü kayda değer bir hususiyet kazanmaktadırlar.

Camiler sade görünümlü olup dıştan bakıldığında inşa malzemesi ile yapım tekniğini sergilemektedirler. Köşeler geçmeli şekilde bağlanarak duvarlar birbirine raptedildiğinden dolayı esere değişik bir görüntü katan köşe çıkıntıları meydana gelmiştir. Cephe yüzeyleri daha geniş kesilmiş ve dışarı doğru biraz taşıntı yapan bir hatilla yatay olarak ikiye ayrılmıştır. Yapıyı çepeçevre dolanan bu hatıl iç mekândaki kat ayrımını da dışa yansıtmaktadır. Beden duvarlarına çift sıra halinde dikdörtgen şekilli pencereler açılmıştır. Pencereler bazı eserlerde simetrik bazılarında ise gayr-i ahengi konumda yerleştirilmişlerdir. Duvarlar yörede yaygın uygulaması görülen geniş bir saçakla sınırlandırılmıştır. Binayı dıştan örten kırma çatı basık tutulmuş ve dört yönden eğimlidir.

Camiler ait oldukları muhitin haricinde birkaç mahalleye yahut iki, üç köye hizmet verecek şekilde konumlanmışlardır. Bunun üç nedeni vardır: Birincisi istenilen her yerde ve zamanda cami yapmanın zor ve külfetli olmasıdır. İkincisi, coğrafi şartlardan ötürü yerleşimler dağınık olduğundan Cuma, bayram ve teravih namazlarına daha fazla kişinin iştirakine imkân tanıyacak, ulaşılmasını kolaylaştıracak bir mevkiye bulunmasını mecburi kılar. Üçüncüsü yöre ahalisi arasındaki sosyal iletişimi kuvvetlendirme isteğidir. Çünkü kırsal kesimlerde camiler sadece ibadet amaçlı kullanılmaz. Eğitim faaliyetlerin icra edildiği, dini sohbetlerin yapıldığı, cenazelerin kaldırıldığı, taziyelerin kabul edildiği, köyle ilgili bir takım kararların verildiği, güncel olayların tartışıldığı, havadislerin alındığı ve sosyal hayata yönelik daha birçok ihtiyacın görüldüğü merkezlerdir.

Samsun Çarşamba Gökçeli Camii (1206)⁵⁴

Kastamonu Tosya Gedikli Camii (1792-93)⁵⁵

Rize Çayeli Ormancık Camii (1826)⁵⁶

Ordu Çaybaşı Yeni Cuma Camii (1863-64)⁵⁷

Samsun Terme Dağdıralı Camii (1868 öncesi)⁵⁸

Rize Çayeli Fındıklı Meyveli Köyü Camii (1871)⁵⁹

Sinop Boyabat Derepazarı Camii (1800'ler)⁶⁰

Samsun Salıpazarı Gökçeli Camii (19.yy)⁶¹ gibi yapılar Karadeniz Bölgesi'nde bu

51 Terzioğlu, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, s. 25-27.

52 Karpuz, *Rize*, s. 62.

53 Karpuz, *Rize*, s. 65-66. Bu cami 1834 senesinde Of ilçesine bağlı Keler mah.'de inşa edilmişti. 1972 yılında şimdiki yerine taşınmıştır. Plân ve Tezyini özellikleriyle Hayrat Dereyurt Camisi ile yakın benzerlikler içerisindedir.

54 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 15-26.

55 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s.119-121.

56 Terzioğlu, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, s. 32.

57 Bayhan, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çanti) Camiler", s.78.

58 Can, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", s. 52-55.

59 Karpuz, *Rize*, s. 56.

60 Can, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", s. 118.

61 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 66-68.

düşüncenin temel teşkil ettiği örneklerden bir kısmıdır. Trabzon kırsalında da aynı uygulamanın esas alındığı yapılar mevcuttur. Çaykara Uzungöl Filak Mah. Camii (1813), Dernekpazarı Güneykundu Mah. Camii(1819), Of Bölümlü Fatih Mah. Kaban Mescidi (1868), Hayrat Dereyurt Mah. Camii (1832) benzer anlayışın kesintiye uğramadan Trabzon'da da tatbik edildiğine işaret etmektedir.

Eserler tezyinat bakımından zengindir. Oyma yahut kabartma şeklinde tatbik edilen süs unsurları; kapı, mihrap, minber, vaiz kürsüsü, tavan ve mahfil dış yüzeyinde uygulanmışlardır. Süs kompozisyonları nebati, hendesi ve sembolik ifadeli motiflerden ibarettir. Geometrik desenler genellikle sepet örgü, baklava dilimi, zik zak, çarkıfelek, çift sarmal kordon, yıldız ve balıksırtından oluşur. Bitkisel şekiller çam kozalakları, üzüm salkımları, selvi ağaçları, vazo yahut ibrikten çıkan hayat ağacı görünümlü bitkiler, uçları laleli kıvrık dallar, S ve C kıvrımlarından müteşekkildir. Sembolik manalı motifler arasında stilize lale, hayat ağacı, mühr-i Süleyman ve ejder başta gelenlerdir.

Bahis mevzuu bu bezeme tarzı Prof. Dr. Haşim KARPUZ'un "Doğu Karadeniz Ahşap Üslubu" olarak tabir ve tanzim ettiği süsleme anlayışının tezahürüdür. Bu üslup 19. ve 20. yy'da batı tesirinde gelişen ve icra edilen Osmanlı Süsleme sanat anlayışına mahalli ustaların yerel motiflerden oluşan tecrübe ve birikimlerini de ilave ederek Doğu Karadeniz havzasına ait yeni terkipler oluşturmıştır. Bu durum Trabzon'daki ahşap camileri devrin genel uygulamalarından daha farklı ve ileri bir boyuta taşımaktadır.

Yazı, ekseriyetle Ahşap kabartma usulüyle icra edilmiştir. Yöredeki eserlerin çoğunda kullanılmakla birlikte Cami bütünü içerisinde geniş bir yer tutmamakla. En çok tatbik edildiği alan mihraplar olup minberlerde de tesadüf edilmektedir. Allah, Hz Muhammed, banî ve usta isimleri, Ayetler ve Kelime-i Tevhid kitabelerin içeriğini oluşturmaktadır.

Mihraplar tek parça halinde yapılmış olup nitelikli işçiliğe sahiptirler. Dikdörtgen ebatlıdır ve yarım daire şeklinde nişleri vardır. Beden duvarından harime doğru taşıntı yapmaktadırlar. Eserin bünyesi ile uyumlu bir görünüm arz ederler. Camilerin sahip olduğu süslemelerin bünyesinde toplandığı mimari unsurlardan biridir. Ahşap oyma tezyinatın güzel örneklerine sahiptirler. Mihrap nebati ve hendesi motiflerin yanı sıra yapılarda yazının icra edildiği ender yüzeylerdendir.

Sanat Tarihi açısından önemli bir mevkîe sahip olabilecek vasfa haizdirler. Çünkü Türk-İslam Sanatı literatüründe ismi geçen ahşap mihrapların sayısı oldukça azdır. Bilinen ahşap mihraplar olarak Anadolu dışında; Batı Türkistan İskodar Camisi (11. yy – 12. yy),⁶² Fatîmi dönemine ait Kahire El- Ezher Camii (12.yy),⁶³ Seyide Nefise Türbesi (12.yy)⁶⁴ mihraplarından bahsedilirken Anadolu da ise Ürgüp Damsaköy Taşkınpaşa Camii (14.yy ortaları),⁶⁵ Konya Sarayönü Küçükkoğlu Ali Camii(1861),⁶⁶ Konya Sarayönü Hatip camii (19.yy)⁶⁷ misal olarak verilmektedir. Bilhassa 19. ve 20. yy'da Doğu Karadeniz Bölgesinde inşa edilen bazı ahşap camiler, form ve süsleme cihetinden ele alındığında bu örneklerin sayısını artıracak ahşap mihraplara sahiptirler.

62 Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, (Ankara: 1976), s. 5.

63 Kepper Archibald Cameron Creswell, *Muslim Architecture of Egypt*, C. 1, (Oxford: 1952), s. 36.

64 Martin Briggs, *Muhammeden Architecture in Egypt and Palestine*, (Oxford: 1924), s. 217.

65 Ankara Etnoğrafya müzesinde sergilenmektedir. Mihrap hakkında geniş bilgi için bkz. Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, s. 218- 221; Ömür Bakırer, "Ürgüp'ün Damsa Köyündeki Taşkın Paşa Camiinin Ahşap Mihrabı", *TTKB*, (1971), s. 139.

66 Remzi Duran, "Konya Sarayönünde Üç Ahşap Camii", *Vakıflar Dergisi*, S. XX, (1988), s. 50.

67 Duran, "Konya Sarayönünde Üç Ahşap Camii", s.51.

Samsun Kavak Bekdemir Köyü Camii (1596-1599)⁶⁸

Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii (1826)⁶⁹

Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii (1849)⁷⁰

Rize İkizdere Güneyce Hacı Şeyh Camii (1886)⁷¹ ahşap mihraplara emsal teşkil edebilecek bölgedeki güzide eserlerdir.

Trabzon Vilayetindeki Camilerden Çaykara Uzungöl Filak Mah. Camii (1813)⁷², Hayrat Dereyurt Mah. Camii (1832)⁷³, Dernekpazarı Güneykondu Mah. Camii (1819)⁷⁴ ise ahşap mihrap geleneğini devam ettirmektedirler. Trabzon bu uygulamanın zengin ve başarılı bir örneğine ev sahipliği yaparak ayrı bir değer katmakta, ahşap mihrap hazinesinin kıymetli bir mücevheratı mesabesinde bu mimari unsurun dairesini ve havzasını genişletmektedir.

Minberler yapıların en kayda değer noktası olmaları yanı sıra ahşabın sıcaklığını kalplere nakşeden bir hususiyete sahiptirler. Minberler yapıların en kayda değer noktası olmaları yanı sıra ahşabın sıcaklığını kalplere nakşeden bir hususiyete sahiptirler. Genel itibarıyla iç mekânla ahenkli bir birlikteliğe sahiptirler. Mihraba olan mesafelerinde standart bir ölçü yoktur. Esasen mahfil katının batı cihetten kible duvarına kadar uzanan yan kanadının sınırladığı noktada inşa edilmişlerdir. Bu durum minber ile batı duvarı arasında dar bir alanın kalmasına neden olmuştur. Sürmene Çamburnu Kuşluca Mah. Camii (19.yy), Dernekpazarı Güneykondu mah. Camii (1819) ve Çaykara Uzungöl Filak Mahallesi Camiinde (1813) harimi genişletme ve toplu bir mekân elde etme arzusuyla mahfil katının batı uzantısında bir takım değişiklik yapılarak minberler harimin batı cephesine bitleştirilmişlerdir.

Trabzon Ahşap Camii minberlerinin sanatsal açıdan ehemmiyetleri yüksektir. Anadolu'daki "çantı" tipli camiler içinde daha itinalı ve nitelikli işçiliğe ve zengin tezyinata sahiptirler.⁷⁵ Süsleme teknikleri açısından hem Selçuklu ve Beylikler geleneğini aksettirirler hem de Osmanlı devri ahşap minber mevcudunun zenginleşmesine katkıda bulunurlar. Keza Erken Osmanlı döneminde ahşap minberlerin kaliteli örnekleri mevcut olmakla birlikte Osmanlı sanatında minber yapımında daha çok mermer ve taş malzemelerden istifade edilmiştir⁷⁶. Bundan ötürü Trabzon yöresi ahşap minberleri Osmanlıların bilhassa geç dönemine yapılmış minberlerine ait dönem üslubunu, bu üslup içerisindeki mahalli karakteri sergilemeleri bakımından çok önemlidirler ve Osmanlı ahşap minberlerine verilebilecek müstesna misallerdir.

Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii (1826)⁷⁷

Rize Kalkandere Hüseyin Hoca Köyü Camii (1834)⁷⁸

Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii (1853-57)⁷⁹

68 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 34, 74.

69 Karpuz, "Rize Çayeli Ormancık Köyü Cami", s. 253-262.

70 Karpuz, *Rize*, s. 63.

71 Terzioğlu, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, s. 13.

72 Karpuz, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler", s. 283.

73 Sümerkan-Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*.

74 Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, s. 91-97.

75 Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, s. 77.

76 Zeynep Hatice Kurtbil, "Minber", *TDVİA*, C. 30, (2005), s. 104; Gülay Apa, "Erken Dönem Osmanlı Selâtin Cami Minberleri", *İSTEM*, Yıl: 6, S. 11, (2008), s. 253.

77 Karpuz, "Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii", s. 253-262.

78 Karpuz, *Rize*, s. 65-66.

79 Karpuz, *Rize*, s. 62-63.

Rize Güneyce Hacı Şeyh Camilerine (1887)⁸⁰ ait minberler Trabzon emsalleriyle yakın benzerlik içerisinde olan ve ahşap minber tarzının bölgesel karakterinin anlaşılmasına katkıda bulunacak uygulamalardır.

Camilerin çoğunda düz tavan, ortada kademeli olacak biçimde iç içe yerleştirilmiş kare veya sekizgen çerçevelerden ibaret göbek kısmına sahiptir. Kubbeyi temsil eden bu göbekler⁸¹ tezyinatın en yoğun rastlanıldığı yüzeylerdendir. Mescitlerin iç örtüsü ise tamamen düz bırakılmıştır. Özellikle Of Bölümlü Fatih Mah. Kaban Mescidinin(1868) tavanı çıtalarla taksimatlandırılmış olup içleri kalem işi çiçek desenleriyle bezenmiştir.

Çantı camilerin tavanlarının kademeli bir tarzda ele alınıp göbek oluşturulması ve dikkatleri üzerine çekecek biçimde tezyin edilmesi genelde Doğu Karadeniz Bölgesi ahşap camilerinde karşılaşılan bir durumdur. Bu durum bölgesel bir yaklaşımın mahsulü olup Trabzon'daki ahşap camilere estetik derinlik ve zenginlik katmakta, Anadolu sathında çantı camiler arasında farklı bir konuma getirmektedir.⁸²

Artvin Borçka Düzköy Merkez Camii (1850)⁸³

Artvin Borçka Fındıklı Köyü Camii (18-19. Yy)⁸⁴

Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii (1826)⁸⁵

Rize Kalkandere Hüseyin Hoca Köyü Camii (1834)⁸⁶

Rize Güneyce Hacı Şeyh Camileri (1887)⁸⁷ benzer tavan tertibatını sergileyen ve bu tatbikatın Doğu Karadeniz Bölgesinde yoğunlaştığını gösteren güzide örneklerdir.

Sonuç:

Trabzon'da tamamen ahşaptan mamul günümüze kadar ulaşan 7 camii; “çantı” mabetler içerisinde inşai ve tezyini açıdan olgun nispetlere ve kaliteli işçiliğe sahip yapılardır. 19. yy'a ait bu eserler devrin sanat ve estetik zevkinin mahalli bir bakışla zenginleştirilerek icra edildiği örneklerdir.

Kare plân ve içten “U” şeklindeki mahfil katı düzenlemesi, balkon tarzında yapılarak kullanılan son cemaat mahalleri, birbirlerine geçmeli biçimde çivi kullanılmadan raptedilerek tertip edilen beden duvarları, içten düz tavan dıştan dört yöne eğimli çatıya dayalı örtü sistemi bahis mevzu bu eserlerin diğer yörelerdeki “çantı” camilerle benzer yönleridir.

Bulundukları mevkiden sökülerek başka bir mahale nakledilme kolaylığı sağlayan inşaat tarzının ulaştığı nitelikli işçilik, İslâm coğrafyasında pek sık rastlanılmayan ahşap mihraplar, daha özenli ve bol tezyinatı ile Osmanlı sanatının geç devrine ait ahşap sanatı örneklerini zenginleştiren minberleri, göğü ve kubbeyi sembolize eden tavan tertibatı ve bilhassa yapıları

80 Karpuz, *Rize*, s. 63-64.

81 Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, s. 131.

82 Trabzon'da tamamen ahşaptan yapılmış mabetler haricinde taş ve ahşabın müşterek kullanımıyla inşa edilmiş birçok camide de benzer yaklaşım söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. Karpuz, “Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler”, s. 281-299; Yavuz, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, s. 23-28, 38-42, 97-106; Yavuz “Doğu Karadeniz Camilerinde Bezeme Anlayışı”, s. 306-322.

83 Demet Taşkan, *Artvin İli Borçka Ve Hopa İlçeleri Camilerinde Ahşap Süslemeler*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011), s. 25,69.

84 Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*; Taşkan, *Artvin İli Borçka Ve Hopa İlçeleri Camilerinde Ahşap Süslemeler*, s. 28-29.

85 Karpuz, “Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii”, s. 253-262.

86 Karpuz, *Rize*, s. 65-66.

87 Karpuz, *Rize*, s. 63-64.

sanatsal açıdan farklı bir merhaleye taşıyan tezyinatı Trabzon yöresindeki camileri Doğu Karadeniz'deki benzerleriyle beraber Anadolu'daki Çantı Camilerden ayıran, daha ileri bir mevkie taşıyan hususiyetlerdir.

Bunlara ilaveten, ortaya koydukları ürünleri ve sergiledikleri maharetleriyle devrin sanat anlayışını takip ettiklerini göstererek kendi yöresel bakışlarını da katarak yeni bir perspektif yakalayan ustaları, camilerin dıştan sade görünümüne nazaran içten adeta bir süs hazinesine dönüştüren tasavvufi yaklaşım, hem çağlar boyunca süre gelen bölgeler ve kültürler arası sanatsal ilişkilerin getirdiği motifler ile tasavvufi bakışı hissettiren şekillerin hem hal edilerek tatbik edilmesi, derin manalar yüklü olduğu intibainı uyandıran bazı şekiller Trabzon'daki ahşap camileri sanat tarihi açısından daha önemli bir hale getirmektedir. Bu yönüyle eserler ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmalıdırlar.

Özellikle bazı camilerde stilize tarzda yapılmış ve yöre ahalisi tarafından ejderha olarak adlandırılan motiflerle Hayrat İlçesi Dereyurt Mahallesi Camii minberinde sarı bir biçimde oyulmuş kuş şekli, yöre camilerini nevi şahsına münhasır bir vaziyete büründürmektedir. Çünkü İslâm Sanat anlayışında genel teamül; dini eserlerin iç mekânlarında figürlü tasvir yapılmaması yönünde olup bu tür uygulamalar caiz görülmemektedir. Bozüyük Kasım Paşa Camiinde ve Akşehir Kileci Mescidi gibi bazı eserlerde bu husus çiğnenmekle beraber figürlü tasvirler dikkati üstüne çekmeyecek yerlerde yapılmış, nebati motiflerle içli dışlı biçimde kamufle edilerek oyulmuşlardır. Trabzon yöresindeki ahşap camilerde ise bu yaklaşıma hilaf edercesine mevzu bahis motifler işlenmiştir. Bu süs öğelerinin hangi niyet ve düşünceyle yahut ne tür bir sembolik anlam yüklenerek yapıldıkları şimdilik bilinmesede üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir konudur.

Camilerin sanat ve mimarlık tarihi açısından ehemmiyet kesbeden kısımlarını tespit etmek eserlerin tanınması ve bilinmesi açısından yeterli değildir. İtinallı ve geniş perspektifte takip edilecek usüllerle kamuoyunun ve bilhassa yerli ve yabancı turistlerin ilgisi çekilmeye çalışılmalıdır.

Yukarıda vurgulanan hususiyetleri içeren ve Anadolu'daki diğer ahşap camilerinden farklı yönleri öne çıkaran broşürler hazırlanmalı. Ahşap camileri tek tek ele alan kitapçıklar hazırlanmalıdır. Ayriyeten Sanat Tarihi, Mimarlık, Tarih, Etnoğrafik ve halkbilimi açısından daha zengin ve geniş perspektifte değerlendiren araştırmalar yapılarak kaynak babında zenginlik kazanılmalıdır.

Önemli vurgular içeren reklamlar hazırlanabilir. Sahasında uzman reklamcılarının katkısıyla “ İslam âlemindeki ender ahşap mihrapları yerinde görmek istemezsiniz?”, “Osmanlının son devir ahşap minberlerinden haberiniz var mı?”, “Camilerindeki şifreleri gelin beraber çözelim”, “Hiç göç eden cami gördünüz mü?” vs. ihtisas sahibi reklamcılarının katkısıyla ilginç sloganlar üretilebilir ve camilerin turizm havzasına katılımı etkin hale getirilebilir. Mihrapları, minberleri, tezyinatları, taşınabilirlik özellikleri ve motiflerdeki mana derinlikleri üzerinde yoğunlaşarak gayet ilgi çekici, merak uyandırıcı afişler yapılabilir. Sadece Trabzon ahşap camilerini konu alan özel belgeseller hazırlanabilir.

Trabzon Ahşap Camileri dağlık bir coğrafyanın her tarafına saçılmış görülmeye layık eserlerdir. Ait oldukları yerde onları görmek mahallerinde temaşa etmek ziyaretçiler için ayrı bir güzergâh ve vakit istemektedir. Bunu dikkate alan gezi programları tertip edilmelidir. Rehberlerin ve turizm firmalarının camilerin bu yönleriyle ilgili dikkatleri çekilmeli seyahat güzergâhlarına almaları yönünde ikna edilmelidirler. Camilerden biri Trabzon'un tanıtımına yönelik ehemmiyetleri vurgulanarak ait oldukları mahalledeki ahalinin rızasını alarak gönülleri hoş edilerek uzman restoratörler, işin ehli ustalar nezaretinde vilayet merkezine taşınabilir

em ibadethane hem de müze tarzında vazife ifa ederek Trabzon turizminin renkli bir yönünü temsil edebilir. Eğer bu durum mümkün olmuyor ise geleneksel tarzda çalışan bilhassa serander yapan ahşap ustalar ile uzman kişilerden mürettep bir heyetin kontrolünde tarihi ahşap camilere benzer onların hususiyetlerine sahip bir cami il merkezinde yapılabilir. Bu haliyle de Trabzon'un bu sanat ve mimarlık değerlerinin geniş kitleler tarafından bilinmesine imkân tanınabilir.

Kaynakça

- Apa, Gülay, "Erken Dönem Osmanlı Selâtin Cami Minberleri", İSTEM, Yıl: 6, S.11, Konya (2008).
- Arik, Rüçhan, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, (Ankara: 1973).
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, (İstanbul: 1993).
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630–805 (1230–1402), (İstanbul: 1966).
- Aytekin, Osman, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, (Ankara: 1999).
- Bakırer, Ömür, "Ürgüp'ün Damsa Köyündeki Taşkın Paşa Camiinin Ahşap Mihrabı", *TTKB*, (1971).
- , *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, (Ankara: 1976).
- Bayhan, Ahmet Ali, "Ordudan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Volume 2/7 Spring (2009).
- Briggs, Martin, *Muhammeden Architecture in Egypt and Palestine*, (Oxford: 1924).
- Can, Yılmaz, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi- Daru'l İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, (1996).
- , "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.14-15, (2003).
- , *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, (İstanbul: 2004).
- , "Samsunda Bulunan İki Önemli Ahşap Eser: Gökçeli ve Bekdemir Camileri", *Samsun Araştırmaları*, 3.Kitap, (Samsun: 2013).
- Creswell, Kepper Archibald Cameron, *Muslim Architecture of Egypt*, C. 1, (Oxford: 1952).
- Çam, Nusret, "İslam da Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, (İstanbul: 1989).
- Çetin, Yusuf, "Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Çantı Camii: Sakarya Büyük Tersiyeye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi camii ve Büyük kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.18, (2007).
- Duran, Remzi, "Konya Sarayönü'nde Üç Ahşap Camii", *Vakıflar Dergisi*, S. XX, (1988).
- Gün, Recep - Nefes Eyüp, "Giresun Çamoluk İlçesi Sarpkaya Köyündeki Ahşap Sütunlu Bektaş Bey Camii", *Vakıflar Dergisi*, S. 36, (2011).
- İren, Murat, "Çaykara-Dernekpazarı Güney Kondu Mahallesi Camii", *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, S.5, Ankara 1983, s.165-174.
- Karpuz, Haşim, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, (1989).
- , "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, (1990).
- , "Of İlçesinde Ağacli Köyü Camii", *Lale*, S. 8, (1992).
- , *Rize*, (Ankara: 1992).
- , "Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, (Konya: 1993).
- Kurtbil, Zeynep Hatice, "Minber", *TDVİA*, C. 30, (Ankara: 2005).
- Nefes, Eyüp, "Giresun'da yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii: Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.IX, S. 3, (2009).
- , "Samsun'da Ahşap Bir Osmanlı Eseri, Ayvacık/Tiryakioğlu Camii", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.28, (2010).
- - GÜN Recep, "Giresun Çamoluk İlçesi Sarpkaya Köyündeki Ahşap Sütunlu Bektaş Bey Camii", *Vakıflar Dergisi*, S.36, (2011).
- , "Giresun'da Dolma Gözlü Bir Camii: Bulancak Ezeltere Köyü Camii", *Geçmişten Günümüze Giresun'da*

Dini Hayat Sempozyumu Bildirileri, (2013).

Otto-Dorn Katharina, “Seldschukische Holzsaulenmoscheen in Kleinasien”, *Aus der Welt der Islamischen Kunst*, Festschrift Ernst Kühnel, (Berlin: 1957).

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, (Ankara: 1978).

Sözen, Metin - Tanyeli Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2005).

Sümerkan, Mustafa Reşat - Okman İbrahim, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, C. 1, (Trabzon: 1999).

Taşkan, Demet, *Artvin İli Borçka Ve Hopa İlçeleri Camilerinde Ahşap Süslemeler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: 2011).

Terzioğlu, Orhan, *Rize'nin Tarihi Tahta Camileri ve Oymacılık Sanatı*, (İzmir: 2008).

Yavuz, Mehmet, *Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri*, (Ankara: 2009).

-----, “Doğu Karadeniz Camilerinde Bezeme Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Volume 2/6, (Winter 2009).

-----, “Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, C. II, 09-11 Ekim 2008, Ankara.

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Mimarisi*, (Ankara: 1965).

Ekler

Resim-1: Of Bölümlü Fatih Mah.Kaban Mescidi (1868)

Resim-2a, 2b: Uzungöl Filak mah. Camii (1813)

Resim-3a, 3b: Dernekpazarı Güneykondu Mah. Camii (1819)

Resim-4a, 4b: Hayrat Dereyurt Mah. Camii (1832)

Resim-5a, 5b: Sürmene Çamburnu Kuşluca Mah. Camii (19.yy)

Resim-6a, 6b: Çaykara Çamlıbel Mah. Merkez Camii (1887-1888)

Resim-7: Mahfil Katları

Resim-8: Kapılar

Resim-9: Mihrap

Resim-10: Mihraplar

Resim-11: Mimbeler

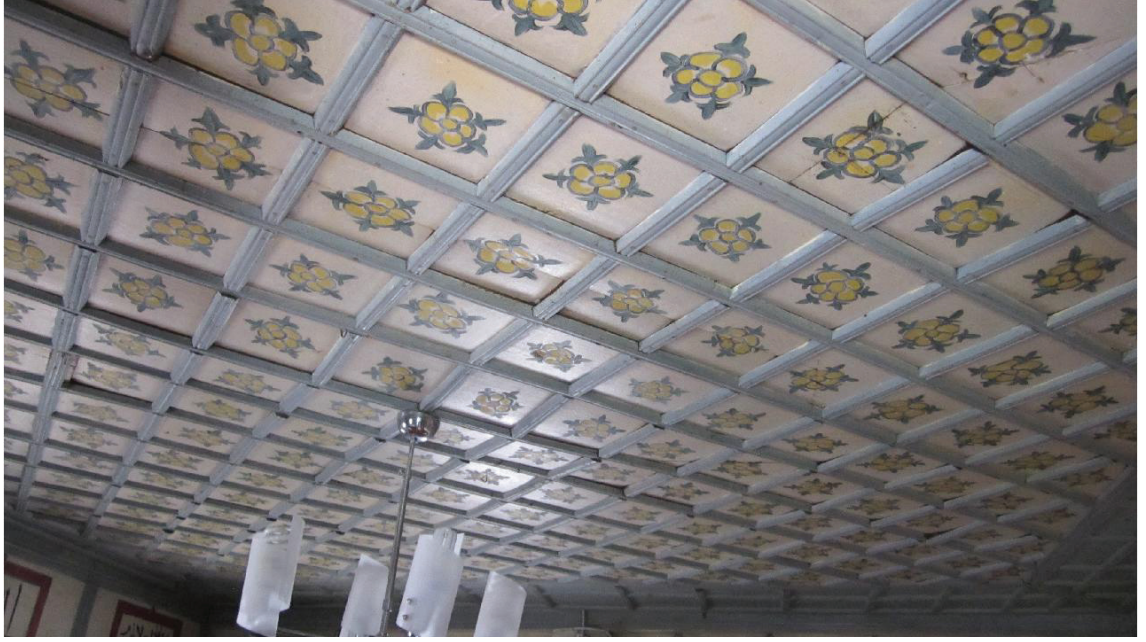
Resim-12: Mimber

Resim-13: Tavan

Resim-14: Tavan

Resim-15: Tavan

Resim-16

Resim-17

Resim-18

Resim-19

Resim-20

Resim-21

Resim-22

Resim-23

Resim-24

Resim-25